

México

U Mek'tan Mail u Noj Lu'umil México

**U MEYAJ TUUKULIL U TI'AL U KANÁANTIK U POLOKIL U
WÍINKILAL MÁAK YÉETEL U KANÁANTIKUBÁA MÁAK
YO'OSAL CH'UJUK K'I'IK'EL**

**U MEYAJ TUUKULIL U TI'AL U KANÁANTIK U
POLOKIL U WÍINKILAL MÁAK YÉETEL U
KANÁANTIKUBÁA MÁAK YO'OSAL CH'UJUK K'I'IK'EL**

Primera edición, septiembre 2013

D.R. Secretaría de Salud
Lleja 7, Col. Juárez
06696, México, D.F.

Impreso y hecho en México
Por IEPSA, Entidad paraestatal del Gobierno Federal

U JO'OL POOPILO'OB LE MOOLAYILO'OB TAAKPAJLO'OB

Mercedes Juan López
Secretaria de Salud

Luis Rubén Durán Fontes
Subsecretario de Integración y Desarrollo del Sector Salud

Pablo Antonio Kuri Morales
Subsecretario de Prevención y Promoción de la Salud

Marcela Guillermina Velasco González
Subsecretaria de Administración y Finanzas

Gabriel O'Shea Cuevas
Comisionado Nacional de Protección Social en Salud

Mikel Arriola Peñaloza
Comisionado Federal para la Protección contra Riesgos Sanitarios

José Meljem Moctezuma
Comisionado Nacional de Arbitraje Médico

Guillermo Miguel Ruiz-Palacios y Santos
Titular de la Comisión Coordinadora de Institutos Nacionales de Salud y Hospitales de Alta Especialidad

Rodrigo Reina Liceaga
Titular de la Unidad Coordinadora de Vinculación y Participación Social

Nelly Aguilera Aburto
Titular de la Unidad de Análisis Económico

Carlos Sandoval Leyva
Director General de Comunicación Social

Jesus Felipe González Roldán
Director General del Centro Nacional de Programas Preventivos y Control de Enfermedades

Eduardo Jaramillo Navarrete
Director General de Promoción de la Salud

Contenido

U Ts'aabal K'aj Óoltbil le Meyaja'	7
U yáax oksaj t'aanil.....	11
Le Noj Talamilo'	13
Polokil yóok'ol kaab	14
Polokil tu Noj Lu'umil Mexico	17
U ch'uukil u ko'onol janalbe'eno'ob	26
U tak'múuk'il le meyajaj'	29
Xma' pak'be'enil k'oja'anilo'ob yóok'ol kaab	33
U a'almaj t'aanilo'ob tak'muk'tik le meyaj túukula'	39
U tak'múuk'il le meyaj túukulo'	48
Le talamilo'	51
U múuk'ilo'ob le meyajaj'	53
Kaxáan na'ato'ob yéetel e'esajo'ob.	53
Múuch' paklan meyaj.....	53
Júulman meyaj.....	54
Paklan meyaj ichil le moolayilo'obo'	54
U p'i'isil u múuk' le meyajaj'	55
U tso'olol bix u yúuchul meyaj.....	55
Ba'ax ku kaxáantik le meyaj túukula'	56
U nojoch meyajil.....	56
Mejen meyajilo'ob	56
Ba'ax meyajil ku tukla'al u meenta'al tak tu ja'abil 2018	56
U yóoxtaambalil meyaj bix le ku tso'olol le meyaj túukula'	57
U yóoxtaambal muuk'ilo'ob le meyaj túukula'	58
1. U kanaanil toj óolal	59
2. Áantajil toj óolal	68
3. U ch'uukil meyajaj'ob yaan u yilao' yéetel toj óolal yéetel u a'almaj t'aanilo'ob uti'aal u bo'olob	80
U najil meyaj mek'tan mail yéetel moolayo'ob táakpaja'ano'ob te' much' meyajaj'	84
Secretaría de Educación Pública	84
Comisión Nacional de Cultura y Deporte	84

Secretaría de Agricultura, Ganadería, Desarrollo Rural, Pesca y Alimentación	85
Secretaría de Desarrollo Social.....	85
Secretaría del Trabajo y Prevención Social.....	85
Secretaría de Hacienda y Crédito Público	85
Procuraduría Federal del Consumidor	86
Secretaría de Desarrollo Agrario, Territorial y Urbano.....	86
Comisión Nacional del Agua	86
Secretaría de Salud.....	86
Servicios Estatales de Salud.....	87
Sistema Nacional para el Desarrollo Integral de la Familia.....	88
Red Mexicana de Municipios por la Salud.....	88
Sociedad Civil y Organizaciones No Gubernamental	89
Academia	89
Fundación Mexicana para la Salud A.C.	89
Iniciativa Privada.....	89
U P'ísil le Tuukul Meyaja'.....	90
U áantajil óochel 1: le ba'ax k kaaxtik, tu'ux k k'uuchul yéetel le ba'ax e'esik le uts meyajil te' <i>Sistema Nacional de Saludo'</i>	94
Jejeláas pikju'uno'ob ch'a'chi'ta'abo'ob	98
Níib óolalilo'ob	101

U meyaj tuukulil u ti'al u kanáantik u polokil u wíinkilal máak yéetel u kanáantikubáa máak yo'osal ch'ujukk'i'ik'el

U Ts'aabal K'aj Óoltbil le Meyaja'

U ti'al u ch'aik u muuk'il u ch'íijil u noj lu'umil México, tu'ux ku paay t'aantiko'on le jo'ol póop Enrique Peña Nieto, u taanikunsa'al u toj óolal máake' jach k'a'abéet. Bix yaanik toj óolal te' noj lu'uma' jach yaan u yila' yéetel bix u bin u ch'íijil.

Le tojóolalo' jach ka'abéet u ti'al u jóok'oltáaniljunp'éelnojlu'umje'ebixle to'ona'. Chenmáako'obtóojtak u yóolo'obti' uka'ansa'alo'ob u méento'objejeláasmeyajo'obje'el u páajtaljóok'siko'obtáanil México ichil lemuuk'la'antáambalilo'obkuyúuchulichil le jejeláas nojlu'umo'ob yóok'ol kaabo'.

Tumen tun ch'aik u muuk' yook'ol le *Sistema Nacional de Saludo'* yéetel tumen xan chich u bin u ya'abtal máak ku k'oja'antal yo'osal polokil le ken tsa'ayakti' ch'ujuk k'i'ik'el je'e bix le *mellitus 2'*, jach ka'abéet u yila'al bix u kanáantikuba máak, tumen le k'oja'anil je'ela' ku beetik u ma'ak'otal máak tu jo'ol u meyaj yéetel tu jo'ol u xook, beey xan ku beetik u chaambeltal u bin u ch'íijil unoj lu'umil México. Ti' yaano'on aktáan ti' junp'éel noj talamiltu'ux waa muun ts'aabal u yóolil séeba'ane', yaan u sa'atal bej ti' México.

Uk'expajaljaytúulyéetelbix le máako'obkukajtalo'ob ti' junp'éelnojlu'umo'leti' kuna'alikba'axmeyajilo'ob ka'abéetu méenta'alu ti'al u kanaanta'altojóolalil. Beeyxane' k'a'abéet u yila'albix u bin u k'expajal le jejeláask'oja'anilo'obo'.

Jaytúul mejen paalalkusíijil, jaytúulmáakkukíimilyéeteljaytúulmáakkuk'uchulwaakubine' leti'obkuna'aliko'obbix u bin u ch'íijil junp'éelnojlu'umil. Méxicoe' taan u bin u k'expajal bix le máako'obkajkúunsiko' tumenta' u bin u junp'íital le mejen paalalo'obo', taan u bin u ya'abtal le máako'obyaanti'ob u ja'abil u ti'al u yaantal u paalalo'obo' yéeteltaanxan u ya'abtal le nukuchmáako'obo'.

Beey xane', chíika'an taan u bin u k'expajal le jejeláas k'oja'anilo'obo'tumen ya'ab máak k'oja'antak wa ku kíimil yéetel k'oja'anilo'ob xma' pak'be'enilo'obi'.

U méek'tan mail u noj lu'umil Méxicoe' taan u kaxtike' tuláakal k'oja'anilo'ob ts'akbe'entsilo'obe' ma' u kíinsik mix máakyo'osal ma' u je'elsik u ch'íijil le noj lu'uma'.

Yaaxi'it u yila'al te' k'ajlay je'ela' taan u k'uuchul u k'iinil le paalal ku ch'íijlo'obo' ma' yaab ja'abo'ob ku kuxtalo'obi' ma' je'ex ka'ach úuchile'. Le ba'ax ku yuuchula'kuulpach tu beelil u toj óolal kuxtal.

Ya'ab tu'ux u taal le ba'axo'ob tsayik le polokil yéetel le ch'ujuk k'i'ik'elo. Ti' ku chuumpajal ti' bix kuxlik wiinik ichil junp'éel muuch' kaajil, tu'ux ku taakpajal meek'tanmail, nukuch koonolo'ob, yéetel tu láakal kajnaalil. Le k'oja'anilo'ob je'elo'oba' junp'éel talamil ku múuch' chuunsa'al ichil le wiiniko'obo'.

Le k'oja'anilo'ob súuk u yila'al u tsa'ayalo'ob yéetel ku kíinsiko'ob máako' yaan u yila'ob yéetel óotsilil, yéetel junp'éel kuxtalil ma' ma'alob ti' k wiinkilali'. Ichil le ba'alo'ob k'oja'ankúunsik máako' ku takpajlo'ob: xma' péeksaj wiinkilalil, jaanal ma' ma'alobi', ts'u'uts', káaltal, u yoksik *droga* tu wiinkilal máak, k'oja'anilo'ob yaan u yila'ob yéetel u yaantal máak yéetel u yatam wa yéetel u yíicham máak (wa ma' chu kanáantikubaa máak), yéetel xan ku táakpajal le k'oja'anilo'ob wa le kiimilo'ob ku táalbalob'ob ti' junp'éel noj loob, je'el bix u yúuchul yéetel le kiisbuts' yóok'ol bejo'ob.

Junp'éel k'aat chi' méenta'ab ku k'aaba'tik *Encuesta Nacional de Salud y Nutrición (ENSANATU) 2012*, ku ya'alike' jach ya'ab u kajnaalil México polok u wiinkilal, lela' ku sajbesik bin le j ts'aakoobo' tumen le polokilo' yáan u yila' yéetel le xma' pak'be'enil k'oja'anilo'ob, lelo'oba' ku k'abéetkúunsiko'ob nu'ukulo'ob ko'ojtako'ob u ti'al ka' paajlak u ts'a'akalo'ob.

Le k'áat chi'o' ku ya'alike' 42.6% ichil le xíibo'ob maanja'anti'ob jun k'al ja'abo' k'as poloktako'ob, yéetel 26.8% bine' jach poloktako'ob. Ichil le ko'olelo'obo' 35.5% k'as poloktako'ob yéetel 37.5% bine' jach poloktako'ob. Béey xane' ichil le xoknaalo'obo' (le yaanti'ob jo' tak jun lajun ja'abo'obe') 19.8% k'as poloktako'ob, yéetel 14.6% jach poloktako'ob.

Ichil le xma' pak'be'entsil k'oja'anilo'ob jach ya'ab u ka'analo'obo' ti' yaan le ch'ujuk k'i'ik'el *mellituso'*, k'oja'anilo'ob *isquémicos* tu puksi'ik'al máak yéetel k'aak'as chu'uchumo'ob. Le ENSANUT 2012o' ku ya'alike' ichil tu láakal u kajnaalil Méxicoe' 9.2% yaanti'ob bin le ch'ujuk k'i'ik'el *mellituso'*, lela' 2.2% uchik u ya'abtal ti' le ojela'an ka'ach 2006ako'.

Ku ya'ala'ale' u ayik'alil táak'ine' yaan u yila' yéetel u toj óolal máak. Wa ka' ya'ablak jun k'al ja'abo'ob tu ja'abil u kuxtal máake' ku ya'abtal 1.4% bin le *Producto Interno Brutoo'*. Lela' tuméen u píimtal u bin u poloktal máake' ku taasik k'oja'anilo'ob ku ch'éensik u bin u ch'iijil k lu'um.

Le OCDEo' (Organización para la Cooperación y Desarrollo Económico) ku ya'alike' juntúul máak k'as poloke' 25% máas ya'ab bin u xuup yóok'ol ts'aako'ob ket juntúul máak ma' poloki', ts'o'okole' 18% máas junp'íit bin u naajal ket juntúul máak tooj u yool, yéetele' ku yaantal k'íino'ob ma' chu bin meyaj.

43.5% bin ichil le taak'in ku ts'aabal te' kuuchil ts'aako'obo' ku xu'upul yóok'ol xma' pakbe'enil k'oja'anilo'ob. Te'ela' je'el u pajtal u yila'ale' le k'oja'anilo'ob tu puksi'ik'al máako', tu ts'o'omel máako', yéetel le *hipertensión arterialo'* leti'ob bin jach xupik ya'abkach taak'in te' kuuchil ts'ako'obo'. Béey xane, le k'oja'anilo'oba' jach ya'ab u kiinsiko'ob máak ichil le xma'pak'be'enil k'oja'anilo'obo'. Le ch'ujuk k'i'ik'el *mellitus 2o'* ti' yaan ichil lo'obe'. 73% ichil u túlul máak ku kiimil te' kuuchil ts'aako'obo', junp'éel xma' pak'be'enil k'oja'anil kiinsik.

Le ba'ax ku yuuchula' ku mentik k muuch' meyaj. Ichil le meyajo'ob jach k'abéeto'obo' leti'e' u k'e'exel bix u ts'a'akal maako'. K'a'abéet u ka'ansa'al máak u kanáantuba ma' u k'oja'antal yo'osal u bin u ch'eejel le xma' pak'be'entsil k'oja'anilo'obo' tumeen lelo'oba' jach ku beetiko'ob u sen xu'upul taak'in mina'an te' kuuchil ts'aako'bo'.

U toj óolil kuxtale' ku táakbesik tu láakal maak, le beetike' k'abeet u muuch' meyaj le óoxtáambal poopilo'obo' yéetel xan u ts'aaik u yool tu laakal le wiinikobo', bey xane' k'abeet u táakpajal le nukuch koonolo'obo' yo'osal u jaajtal le ba'ax ku ya'alal te' meyaj tuukulil u ti'al u kanáantik u polokil u wiinkilal máak yéetel ti' ch'ujuk k'i'ik'el. Te'ela' le wiinik yéetel u ba'pachilo' ka'abéet u kanik u múul uts yaantalo'ob u ti'al ma' u k'uchul k'oja'anilo'ob ku talo'ob ti' le k'aas janalo' yéetel ti' le xma' péeksaj wiinkilo'.

Le pikju'una' ku yesik ba'ax taasik le jejeláas k'oja'anilo'ob ku taalbalob te' polokil yéetel ch'ujuk k'i'ik'elo'.

Le ju'un je'ela' ku ye'esik ma' chen le meyaj k'a'abéet u meenta'al tumen le *Sistema Nacional de Saludo'*, ku ye'esik xan ba'ax k'a'abéet u paybeta'al tumen tu laakal le kajnaalo'obo', yéetel tu láakal le nukuch koonolo'ob yaan u yila'ob yéetel u jaanalwiinik yéetel u peksik u wiinkilal máak.

Le túumben kaxáanta'an na'ato'obo', le máantats' kaxáan na'ato'obo', le muuch' paklan meyajo', le júulman meyajo', le paklan meyaj ichil le molayilo'obo', le ts'aa ojéeltbil meyajo', le' p'is ts'oka'an meyajo', tu laakalo'obe' leti'ob ts'aa múuk'tik le meyaj tuukula'. Lelo'oba' ku chíikpajlo'ob ichil u meyaj tu laakal jo'ol poopil ku kaxtik u meyaj yo'osal le kajnaalilo'obo', lela' u k'aat u ya'ale' u jok'sa'al ma'alob a'almaj t'aano'ob u ti'al u yutskúunsa'al talamil ichil le kajtalilo'.

Le meyaj tuukulku ye'esa'ala', ku kaxtik u yaantal junp'éel muuch' tuukulil ti'al u beeytal u ma'alobkiinsik u jaanal máak yéetel u sa'akolk'úunsik u winkilil. Tu laakal le wiinkob yano'ob te noj lu'uma', ti' ka jajlajak le t'aana', k'a'abéet u ts'aik u yool le molayobo', le nukuch koonolo'obo', yéeteltu láakal le wiinikobo'.

Yéetel le ba'alo'obts'o'ok u tso'ololo'oba' yáan u paybetta'aljunp'éelmeyajiltu'uxkunka'ansbil máak u kanáantubaa yéetel tu'ux kun meentbil meyaj u ti'al u ch'eensa'al yéetel u na'atal ma' k'a'abéet u jaanta'al wa u yu'uk'ul chen éentas ba'alo'ob ku polokkúunsiko'ob máak yéetel ma' chu t'a'ajkúunsik u wíimkilil máaki'. Le meyajo'oba' tukla'an u meenta'al yéetel xoknaalo'ob wa yéetel maako'ob poloktako'ob, beey xan yéetel le k'oja'ano'ob yo'osal ch'ujuk k'i'ik'elo'. Le beetike', uti'al u beeytal u yila'al ba'ax bejil ken u ch'a le meyajo'obo' yaan u ts'aabaljunp'éel *Observatorio Epidemiológico de laSalud* u ti'al u yil tu laakal baax yaan u yila' yéetel polokil wa xma' pak'be'enil k'oja'anilo'ob.

Yaan u yaanta'al máak tumen le kuuchil ts'aako'ob u kanáant u toj óolalo'. Lela' ku táakbesik u ka'ansa'al máak u kanáantubaa u ti'al ma' u kanik k'oja'anilo'ob, u ts'aabal ts'aak ti' máak, u ka'ansa'al le j ts'aako'ob yéetel tu laakal le ku taakpajlo'obo' yéetel u k'a'abéetkúunsa'al túumben nu'ukulo'ob u ti'al u ts'a'kal máak. U xiixta'al u wiinkilal máak u ti'al u yila'al wa ma' k'oja'ane' yéetel u bisik máak junp'éel *terapiae'* jach ku yaantik máak u kanáant u toj óolal yéetel u kuxtal.

K tuukule' leti'e' k ma'alobkiinsik u yutsilu kuxtal u kajnaalilo'ob u noj lu'umil México yéetel k áantik u ch'íijil k lu'um tu juunal. Yaaxe' yaank ch'ejikjunp'íit u poloktal wiinik waay México'e', chen beyo' u pajtaal u paachilkúunsa'al le k'oja'anilo'ob, je'ebix le ch'uujuk k'i'ikelo'.

Ka' ma'alobkiinsa'ak u yutsil u kuxtal u kajnalilo'ob México'e' k'abéet u táakpajal u meeyajil ti' u kanaanta'al u tojóolal tuláakal wiinik, junp'éel meyajil tu'ux ku tán óolta'al tuláakal le ba'axo'ob k'aana'an ti' ka' yaanak tojóolalo', bey xane' yaan u táakbesa'al u ma'alob meyajil taanxel lu'umo'ob ti' ka' úuchuk. Ichil le lelo'oba' yaan u ts'aabal k'aj ooltilba'ax yaan ichil le janalbe'eno'obo', aaktanti'obe' yaan u ts'aabal junp'éel ju'un ka' ila'ak tuméen le maax ku maaniko', bey xane' yaan u yila'al ba'ax kun meentbil yo'osal u k'a'ayil jaanalo'ob yéetel uk'ulo'ob ti' mejen palal.

Jach in wóojel yaan u k'aabetkunsa'al le meyaj tukulil je'el ti' u kanaantik u polokil u wiinkilal máako' yéetel ti' u kanaantikubaj máak yo'osal ch'ujuk k'i'ik'elo'. Lela' jach paybe'en ti' tuláakal le meyajo'ob k p'íiskikba k beeto'.

Mercedes Juan
Secretaria de Salud

U yáax oksaj t'aanil

Jaytúul máak k'oja'an yéetel jaytúul máak ku kímile' ku ye'esik bix u bin u k'expajal le jejeláas k'oja'anilo'ob tu noj lu'umil Mexico'. Buka'aj u naajal máak yéetel bix u kuxtal máake', wa ka méentik u meyaj a wíinkilil, wa ma' ma'alob ba'ax ka jáantike', wa ka woksik *drogas* ta wíinkilale' leti'ob méentik u k'uchul le k'oja'anilo'obo'.

Tu noj lu'umil Mexicoe' yaan k'oja'anilo'ob pak'be'enilo'ob yéetel xma' pak'be'enilo'obi'. Ichil u ts'ook je'elo'oba', u polokil u wíinkilil máako' ti' yaan ichilo'obe'. Le polokilo' ku tsayik k'oja'anilo'ob je'ebix le ch'ujuk k'i'ik'el *mellitus* 2. Lelo'oba' ts'o'ok u p'aatalo'ob leti'ob jach kíinsik máak yéetel ya'abkach talamilo'ob ku táasiko'ob ma' chen te' kuuchil ts'aako'obo' tak xan tu toj óolal tu láakal u kajnaalilo'ob Mexico.

Tu láakal le talamilo'ob je'elo'oba' ti' u taalbalo'ob yóok'ol talamilo'ob xan tu kuxtal máake': bix u kajtal, bix u miatsil, bix u naajalta'al taak'in, bix u muk'la'antáambal máak yo'osal jo'ol póopil. Le beetike' le meyal tuukul je'ela' ti' jook' tu'ux ku chúmpajal tu láakal le ba'alo'ob je'el yo'osal toj óolalilo'. La'atentúune' k'a'abéet u bin kaxáantbil le jejeláas máako'ob wa muuch'ilo'ob ku takpajlo'obo' yo'osal u meenta'al junp'éel ma'alob meyaj yo'osal toj óolalil. Le máako'ob wa muuch'ilo'ob je'elo'oba' leti'ob le ku meyajob te' jo'ol poopilo', le nukuch koonolo'obo' yéetel tu láakal u kajnaalil le' noj lu'umila'. Lelo'oba' ku takpajlo'ob ichil u yóoxta'ambalil u múuk'il le meyaj tuukula':

1. Toj óolalil ti' tu láakal
2. U meyaj kúuchil ts'aako'ob
3. Kanaanilo'ob yo'osal toj óolalil.

Ya'abkach máako'ob ku taakpajlo'ob tu meyajilo'ob le jejeláas muuk'ilo'oba'. Le ju'un je'ela' ma' chen junp'éel u túumben tuukulil meyaj ku taasikii', tun ya'alik xane' junp'éel meyaj jach k'a'abéet u beeta'al. Le jo'ol poopilo' ma' chen yéetel le *Secretaría de Salud* kun meyají', yaan xan u taakpajlo'ob u láak' jejeláas kuuchilo'obi'. Le nukuch koonolo'obo' yaan u yuuchul meyal yéetel leti'ob u ti'al u ts'aabal k'aj óoltbil bix u beeytal u kanántik u toj óolal máake', béey xane' u ti'al u ts'aakal máak yéetel u ti'al u kana'anta'al bix u meyaj le kuuchilo'ob koonolo'ob u ti'al ma' u k'oja'ankúunsiko'ob máako'. Tu ts'ooke' yaan u paay'tanta'al tu laakal máak u taakbesubaa te' meyajob ku meenta'alo' yo'osal u beyta'al u ma'alobtal u kuxtal máak.

Tu k'iinil 2 ti' abril ti' 2013e', le táan u k'iinbesa'al u Noj K'iinil yo'osal Toj Óolilo', le jo'ol poopil Enrique Peña Nieto, tu ya'alaj ba'ax k'a'abéet u meenta'al tumen le *Secretaría de Saludo*'. Le beetike' jóok'sa'ab le meyaj tuukulil bix je'el u pajtal u kanáantik u polokil u wíinkilal máake' yéetel bix xan u kanáantikubáa máak yo'osal xch'ujuk k'i'ik'el:

“ Tu ts'ooke', u yóoxp'éel jach k'a'ana'an meyaj k'a'abéet u meenta'ale': kanaan. Ka'abéet k yáax kanáatikikbaa te' k'oja'anilo'obo', ma' k cha'ik u yuuchul ba'ax taasik le k'oja'anilo'obo', chen ja'ali' bey u yaantal toj óolalilo'. Beyo', le meyaj kun yáax meentbilo' u ti'al u kanáantikubaa máa te' polokilo', tumen lela' leti' k'oja'ankúunsik u toj óolalil u kajnaalil Mexico.

Le meyaj tun kun taal meentbilo' ka'abéet u taakbesik u ka'ansajil junp'éel kuxtal tu'ux le suk be'eniloobo' ma'alob tu wíinkilal máak, tu'ux u jaanal maake' ma'atan u taasik k'oja'anilo'ob, tu'ux k'a'abéet u yaantal jejeláas kuuchilo'ob tu'ux u beeytal u péeksik u wíinkilil máake'. Béeyxane' k'a'abéet u ka'ansa'al ma'alob le máako'ob ku ts'aako'obo', yéetel u ma'alobkúunsa'al le meyaj ku meentik kuuchil ts'aako'obo'.

U ti'al u ts'a'akal le polokil yéetel le ch'ujuk k'i'ik'elo' yaan ik meyajon yéetel u jach ma'alobil le meyaj k'aj óola'an tak bejla'ako', u toj óolal máake' leti'e' jach k'a'abéet u kanáanta'alo'.

Le meyaj ku taal u meent le jo'olpoopilo' jach k'a'béet, ba'ale' wa le kajnaalo'ob ma'atan u kanaantikuba'ob tu juunalo'obo', mix bik'in u yutskúunsik mix junp'éel k'oja'anil.”¹

Le meyaj ku taal u k'iinilo' ma' junp'íiti', ba'ale' in wóojele' wa tik láakalo'on k táakpajlo'on yéetel tu láakal ik óolo'one' yaan ik jóok'sik taanil. Leti' u múuch'meyaj le kajnaalilo'ob yéetel le jo'ol poopil kun meentik junp'éel noj lu'umil ma'alobo', tu'ux le k'oja'anilo' ma'atan u xulik u ch'íijil k lu'um je'e bix ik k'aate'.

Pablo Kuri Morales

Subsecretario de Prevención y promoción de la Salud

¹Discurso del Presidente de la República en el marco del Día mundial de la salud, celebrado el día 2 de abril de 2013.
<http://www.presidencia.gob.mx/articulos-prensa/dia-mundial-de-la-salud-2013-la-hipertension/>

Le Noj Talamilo'

Le xma' pak'be'enil k'oja'anilo'obo ts'ook u suutulo'ob junp'éeel noj talamil, ts'o'okole' chich u bin u píimtalob ichil wíinik. Bejla'ak te' siglo XXIa², ti' u ch'eejsa'al le k'oja'anilo'oba' k'a'ana'an junp'éeel ts'u'uy meyaj utia'al u ma'alobtal u yutsil u kuxtal wíinik. Ts'o'ok u yilale' le k'oja'anilo'oba' ku jach talamkúunsik óotsilil, la'atene' jach k'abéet u beeta'al meyajil ti' u ch'eejsa'alo'ob.

Ya'ab táak'in ku xu'upul yo'osal le k'oja'anilo'oba', ma' chen le ku xu'upul tuméen le máax k'oja'ano', ya'ab xan le ku xu'upul tuméen le molayo'ob ti' le mek'tan mailo'. Ichil le talamilo'ob ku taasik le k'oja'anilo'oba' ku ya'ala'ale' ku yéensik u yóolil u lilit' ma'alob meyaj máak, u yóolil u xook máak, yéetel tuláakal le ba'alo'ob k'abéet ti' u yutsil kuxtal wíiniko'. La'atene' k'abéet u táan óolta'al u xu'ululo'objujunp'iitil yéetel u chukpajal u yóol le kajnaalo'ob yéetel le mek'tan mail u ti'al u ch'éejsalo'obo'.

Tu ja'abil 2008ake', 36 *millones* ichil le máako'ob kíimo'obo', lela' maaja'an chúumuk ichil tu láakal le kíim'ob 2008ako', xma' pak'be'enil k'oja'anilo'ob kíinso'ob. Ichil le k'oja'anilo'oba' ku táakpajlo'ob ch'ujuk k'i'ik'el³, k'oja'anilo'ob tu puksi'ik'al m'aak, k'oja'anilo'ob tu beel u yíik' máak yéetel *cáncer*.

Ti' tuláakal le 36 *millones* kimo'ob 2008ak yo'osal le xma' pak'be'enil k'oja'anilo'obo', 29 *millonese'*, ku taalbalob ti' óotsil yéetel k'aas óotsil noj lu'umo'ob, ts'o'okole' máanal 48% le máaxo'ob kimo'obo' ma' jach úuchbeno'obi', mina'anti'io'ob 70 ja'abo'ob ka'achi'; ma' bey úuchik yéetel le noj lu'umo'ob ayik'altako'obo', te'elo' chen 26%⁴ le máaxo'ob kimo'ob ma' jach úuchbeno'obo'. Súuk u beetik máak ichil u kuuxtale' ba'alo'ob ku chuunsik le k'oja'anilo'oba', kanp'éeel le ba'alo'oba': ka' ts'u'uts'ak chamaj, ka' jaantak ba'alo'ob ya'ab u tsatsel yéetel u ch'ujukil, ka' p'aatak ma' upéeksik u wíinkilil máak yéetel ka' káalchajak máak sansáamal.

U polokil máake' ojela'an ya'ab k'oja'anilo'ob ku taasik ti' wíinik, le molayo'ob ku kanáantik u toj óolal máako' k'abéet u meyaajtiko'ob yéetel tu láakal u yóolo'ob tuméen jach talam ts'o'okole' séeb u bin u ya'abtal máak ku ts'aayalti', beeyxan tuméen ku bin u k'askunsik u tojóolal le maax kaniko'.

² Cfr. <http://www.who.int/mediacentre/factsheets/fs311/es/>

³ OMS. Informe sobre la situación mundial de las enfermedades no transmisibles 2010. Resumen de orientación. Ginebra, Suiza, 2011. Pág. 10.

⁴ Plan de Acción Mundial para la Prevención y Control de las Enfermedades no Transmisibles 2013-2020, OMS. Disponible en: http://who.int/cardiovascular_diseases/15032013_updates_revised_draft_action_plan_spanish.Pdf

Le nojoch molay u k'áaba' *Organización Mundial de la Salud* ku ya'alike' le polokililo' junp'éel wíinkilil ku bin u ya'abtal u tsaatsel, u polokil máake' u beyta'al u p'íisil yéetel le buuka'aj múuk' yaan tu wíinkilal máak, ich kastlan t'aane' ku ya'alale' *índice de masa corporal (IMC)*, bey tuuno' le *IMC* ken k'uchuk yéetel ken maanak ti' jo' ti' ka' k'aale' ku ya'ala'ale' k'as polok máak, yéetel le ken k'uchuk wa le ken maanak lajun ti' ka' k'aale'⁵ ku ya'ala'ale' yaan ya'ab polokil ti' máak.

Le OMSo' ku ya'alike' 44% le maaxo'ob yaanti'ob le ch'ujuk k'i'ik'elmellitús tipo 2, ku ts'aayalti'ob tuméen ku cha'ik u poloktalo'ob⁶. Yo'olal le polokilo' ku ka'anal xan le *hipertensión arterialo'*, *dislipedia* yéetel u k'oja'anilo'ob puksi'ik'al. Beey xane' ku meentik u chaambeta'al u yáalkab k'i'ik' tak tu ts'o'omel maak, ku tsyik k'oja'anil tu jo'ol u baakel máak, beey xan *cáncer* ti' iim, ti' naak', ti' endometrio yéetel ti' u yíisil u nak' máak.

Le ch'ujuk k'i'ik'elmellitús tipo 2o' junp'éel k'oja'anil ku yúuchtal yéetel ku xáantal tu wíinkilal máak. Ku ch'ík'pajal te' wíinkilil le ken ch'enek u meyaj ma'alob yéetel le *insulina* ku jóok'siko'. Way yook'ol kaabe' chich u bin u ya'abtal le maaxo'ob ku ts'aayalti'ob le ch'ujuuk k'i'ik'elo', te' ayik'al noj luúmo'obo' jach seeban'an u bin u píimtal'ob. Le ba'axo'ob meentik u ts'a'ayal le ch'ujuk k'i'ik'elo' talam u na'ata'lo'ob, ba'ale' ku tukla'ale' yaan u yila'ob yéetel le polokilo' yéetel le xma' péeksaj wíinkililo'⁷.

Polokil yóok'ol kaab

Le *Asociación Internacional de Estudios de la Obesidad* ku ya'alike' yaan waa *mil millones* nukuch wíiniko'obk'as poloko'ob yéetel u laak' 475 *millones* jach maajan u polokilo'ob⁸. Tu'ux ila'ab jach píim e polokilo' te' *Región de las Americas*o' (k'as polokil: 62 % ; polokil 26 %), yéetel tu'ux ila'ab jach junp'íit máak poloke' te' *Asia Sudorientalo'*(k'as polokil: 14 %; polokil: 3 %)⁹

Ti' jun p'éel ja'abe' yook'ol kaabe' ku kíimil 2.8*millones* wíiniko'ob yo'osal polokil. Le polokilo' ku tsayik *presión arterial* yéetel ku ts'aik k'aak'as tsaatso'obichil u k'i'ik'el máak, je'elo' lela' ku tsayik ch'uujuk k'i'ik'el. Le beetike' le polokilo'ku meentik u k'oja'antal máak yo'osal *coronariopatías*, yéetel k'oja'anilo'ob *cerebrovasculares isquémicos*, ch'uujuk k'i'ik'el mellitus 2 yéetel jejeláas *cáncer*¹⁰.

⁵ Cfr. <http://www.who.int/mediacentre/factsheets/fs311/es/>

⁶ Cfr. <http://www.who.int/mediacentre/factsheets/fs311/es/>

⁷ Idem

⁸ <http://www.iaso.org/iotf/obesity/obesitytheglobalepidemic/>

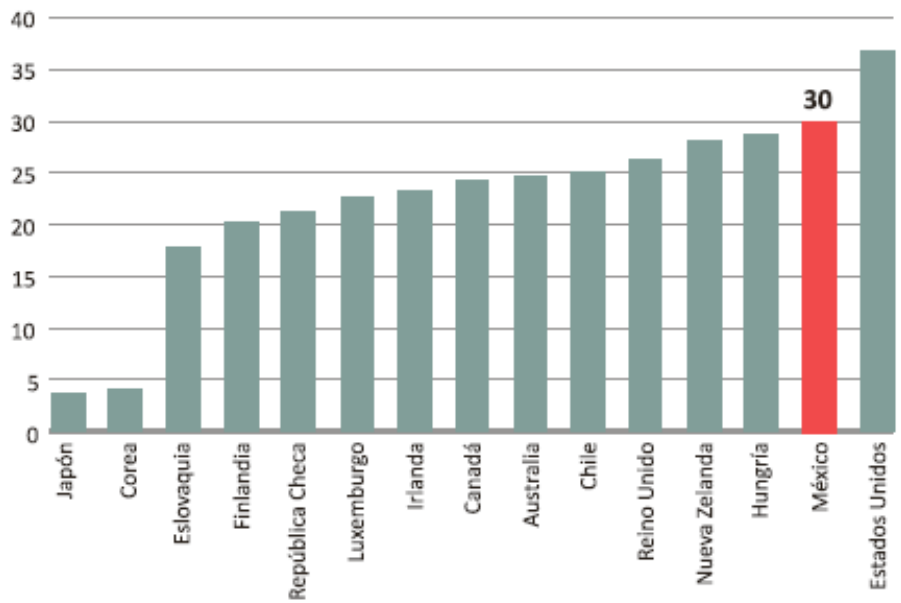
⁹ OMS, Estadísticas sanitarias mundiales 2012, Ginebra, 2012.

¹⁰ Cfr. <http://www.who.int/mediacentre/factsheets/fs311/es/>

Ichil tu laakal le noj lu'umo'ob oka'ano'ob te' *Organización para la Cooperación y Desarrollo Económico* (OCDE), u noj lu'umil Méxicoe' ti' yaan yook' ka' p'eel kuuchil ichil le lu'umo'ob jach ya'ab u polokilo'obo, *Estados Unidos de América* bisik le yáax kuuchilo'; le béetike' le k'oja'anila' táan u kaxtal u xu'ulsa'al ti' tu laakal le kaajob yaanob te muuch' moolaya' tumeen chúumuk u kajnaalilo'ob le nukuch lu'umo'oba' k'as poloktako'ob, bey xane' jun tuul ti' wáak túulal wiinike' jach máajan u polokil.

Te yóok'ol kaaba' máajan ti' 347 *millones* wiiniko'ob yaantio'ob ch'ujuk k'i'ik'el. Ku tuukla'ale' 2004ake' kiimo'ob 3.4 *millones* wiiniko'ob yo'osal le k'oja'anila'. Ichil tu láakal le máako'ob kiimo'ob yo'osal ch'uujuk k'i'ik'elo' 80%e' ku taalbalob'ob ti' óotsil noj lu'umo'ob. Chúumuk ichil le kiimo'obo' ma' u maanso'ob ka'ach 70 jaabobi' yéetel 55 %e' xch'uupo'ob. Tu ja'abilob 2005 tak 2030, le OMSo' ku yaalike' yaan u k'uchul ka'téen u ya'abil le kiimil yo'osal le ch'uujuk k'i'ik'elo'. Junp'éeel janal ma'alob, junp'éeel suuk peksaj wiinkilil, ma' u na'akal u polokil maak yéetel ma' u ts'uuts'al chamale', u meentik ma' u tsayal le chuujuk k'i'ik'il mellitus 2o'¹¹.

Buka'aj máak polok ichil le Noj Lu'umo'ob yano'ob ichil le OCDEo'.

U taalbal: OCDE health data 2012.

¹¹ <http://www.who.int/mediacentre/factsheets/fs312/es/index.html>

Jach ojelta'an le ch'ujuk k'i'ik'elo' ku tasik u láak' k'oja'anilo'ob je'ex tsaats ich k'i'ik'el yéetel tsaats ku k'alik u beel k'i'ik' (AVC). U 50 % le máako'ob k'oja'ano'ob yaanti'ob ch'uujuk k'i'ik'elo' ku kíimilob yo'osal tsaats ku k'alik u beel k'i'ik'elo'ob (tsaats ich k'i'ik' yéetel AVC). Le k'oja'anilo'ob tu xíich'el u yóok máako', pa'ate' yéetel u cháambeltal u yáalkab u k'i'ik'el máak tu wíinkililo', ku méentik u yaantal yajil tu yóok máak, tu ts'óoke' u beeytal u meentik xo'ot'ole.

Le ch'ujuk k'i'ik'elo' ku meentik u bin u ch'ooptal máak jujunp'ítil tuméen u beelil u k'i'ik'el u yich maake' ku bin u tsu'utsul. Chen u ya'al u máan jo'lajun ja'abo'obe', ichil tu láakal le maako'ob yaanti'ob ch'ujuk k'i'ik'elo' 2% jach ku ch'ooptali', yéetel 10% ku sa'atal u saasilil u yich. Le ch'ujuk k'i'ik'o' jach leti' xan meentik u tsa'ayal u láak' k'oja'anilo'ob tu yíisil u nak' máak. Ichil 10% wa 20% le máako'ob yaanti'ob ch'ujuk k'i'ik'elo' ku kíimilob yo'osal le k'oja'anilo'ob te' íiso'¹².

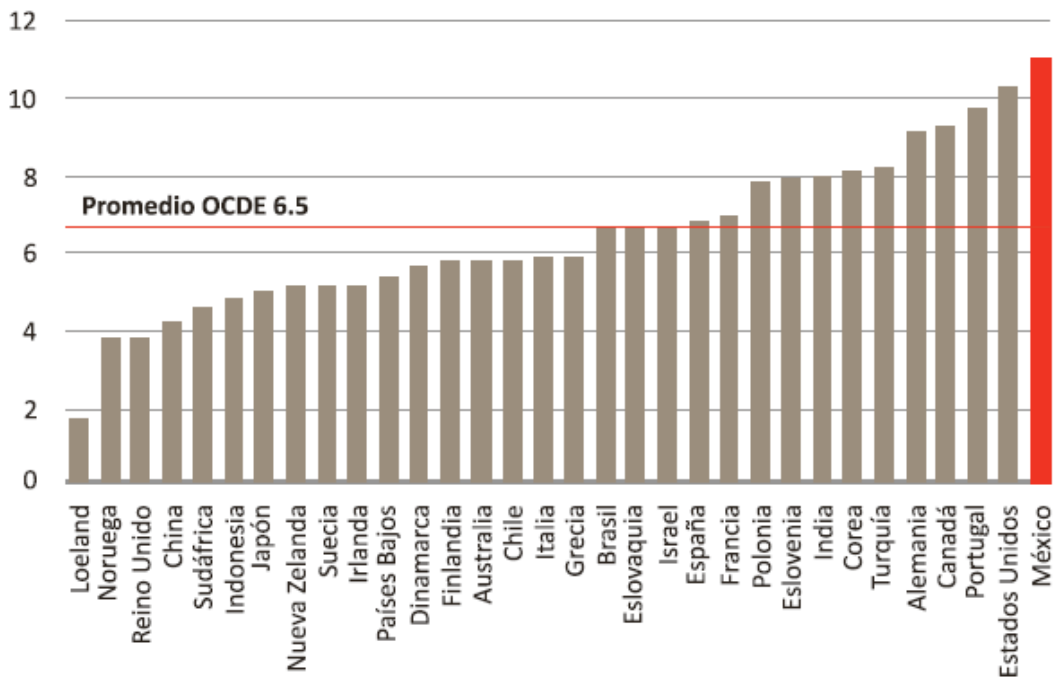
U k'astal u meyaj u *nervios* máak yo'osal le ch'ujuk k'i'ik'elo' ku taasik junp'éel k'oja'anil ku k'aaba'tik *neuropatía diabética*, lela' ku tsa'ayal ti' 50% ichil le yaanti'ob ch'ujul k'i'ik'elo'.

Tik noj lu'umone' jach ich talamil yanik le k'oja'anila'. Le OCDEo' táan u ya'alike' ti' tu láakal le noj lu'umo'ob taaka'ano'ob ichilo' Méxicoe' leti' máas jach ya'ab k'oja'ano'ob ti' ch'ujuk k'i'ik'el *mellitus* yaanti'¹³ (ichil le wíiniko'ob yaanti'ob 20 tak 79 ja'abo'obo')

¹² Idem

¹³ OECD, Health at a Glance 2011: OECD Indicators, OECD Publishing, 2011.

Bix yanik le ch'ujuk k'ik'el ichil wiiniko'obyanti'ob 20 tak 79 ja'abo'ob

(Noj lu'umo'ob yano'ob ichil le OCDEo')

U taalbal: Health at a Glance 2011: OECD indicators

Polokil tu Noj Lu'umil Mexico

Le k'aatchi' meenta'ab tu ja'abil 2012ako' (ENSANATU 2012) tu ye'esaje' ichil u kajnaalil Méxicoe', 71.3% nukuch wiinik poloko'ob (lela' 48.6 *millones* u tuulul maak). Ichil le lelo'oba' 32.4%e' k'as poloko'ob yéetel 38.8%e' poloko'ob. Ichil le poloko'obo' más ya'ab ko'olelo'ob (37.5%) ket xiiibo'ob (26.8%). Ichil le k'as poloko'obo' 42.5% xiiiboob, más ya'abo'ob ket xko'olelo'ob tu'ux chen 35.9% k'as poloki'.

Le máako'ob poloko'obo' junp'it ichil táankelemo'ob yaanti'ob 20 tak 29 ja'abo'ob wa ichil ch'ija'an wiiniko'ob maanja'anti'ob 80 ja'abo'ob. Ichil le k'as polok máako'obo' ila'abe' más ya'ab xiiibo'ob yaanti'ob 60 tak 69 ja'abo'ob k'as poloktako'ob, yéetel xch'uupo'ob yaanti'ob 30 tak 39 ja'abo'ob. Ichil le jach poloktako'obo' más ya'abo'ob bin ichil le xiiibo'ob yaanti'ob 40 tak 49 ja'abo'obo' yéetel le xko'olelo'ob yaanti'ob 50 tak 59 ja'abo'obo'. Ichil le nukuch kajtalilo'obo' le polokilo' ku na'akal 28.5%.

Ichil le máako'ob poloko'ob tu noj lu'umil Mexicoo' 3.6% máas ya'ab polok xch'uupo'ob (73%) ket xíibo'ob (69.4%).

Tu ja'abilo'ob 1988 tak 2006e' k'uch 41.2% le ko'olelo'ob k'as poloko'ob yaanti'ob 20 tak 49 ja'abo'obo'. Le jach poloko'obo' k'ucho'ob 270.5%. Tu ja'abilo'ob 2000 tak 2012e' le xíibo'ob k'as poloko'obo' ya'abchajo'ob 3.1% yéetel le jach poloko'obo' ya'abchajo'ob 38.1%. 14.3% uchik u ya'abtal polok maako'ob tu ja'abilo'ob 2000 tak 2012¹⁴.

Ichil mejen paalalo'ob ma' u ts'aati'ob jo' ja'abo'obe' le poloktako'obo' ts'o'ok xan u ya'abtalob. Tu ja'abil 1988e' ichil tu laakalo'obe' chen 7.8% poloktako'ob ka'achili', tu ja'abil 2012e' k'uch 9.7%.

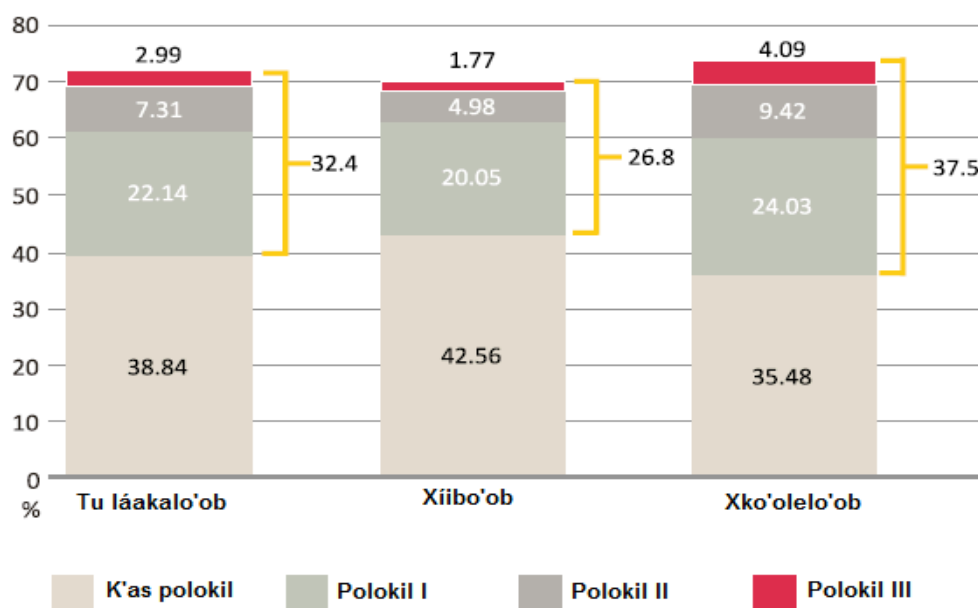
Ichil xoknaalo'obe', wa ka' alabóolta'ak ba'ax ku ya'alik le OMS yo'osal le polokilo', 34.4% poloko'ob bin 2012ak. Te' ichil le mejen xch'upalalo'obo' 32% poloko'obi', yéetel te' ichil le mejen xi'ipaláalo'obo' 36.9%. Tuláakalo'obe' 5 *millones 664 mil* u túulul mejen paalalo'ob poloktako'ob ti' tu láakal le noj lu'umila¹⁵.

Te' ichil le táankelemo'obo' tun ya'ala'ale' ti' tu láakalo'obe' 35%e' poloko'ob, lelo'oba' leti'ob le yaanti'ob 12 tak 19 ja'abo'obo', maanja'an 12 *milloneso'ob*. Ichil jo' túulal táankelem paalale' juntúul k'as poloki' yéetel ichil lajun túulale' juntúule' jach polok. Óoxtéen ts'o'ok u bin u ya'abtal le táankelem polok paalalo'ob tu ja'abil 1988 tak tu ja'abil 2012o'.

¹⁴ Encuesta Nacional de Salud y Nutrición 2012. Resultados Nacionales. Secretaría de Salud, México, 2012. Pág. 184

¹⁵ Idem., Pág. 153

**POLOKIL TU NOJ LU'UMIL MÉXICO
ENSANUT 2012**

U taalbal: Encuesta Nacional de Salud y Nutrición 2012

Jach chíika'ane' tu lu'umil Mexicoe' u k'expajal le k'oja'anilo'bo' ti' ku chúumpajal te' polokil jach ts'o'ok u píimtal ichil tu láakal máak te' mejen yéetel nukuch kajtalilo'obo'. Ti' tu láakal yóok'ol kaabe' le polokilo' jach seeba'an u bin u ch'a'ik bej tu lu'umil Mexico. Tu ja'abilo'ob 1988 tak 2012ake¹⁶, le k'as polokil ich ko'olelo'obo' na'ak ti' 25%e' tak 35.3% yéetel le polokilo' na'ak ti' 9.5%e' tak 35.2%.

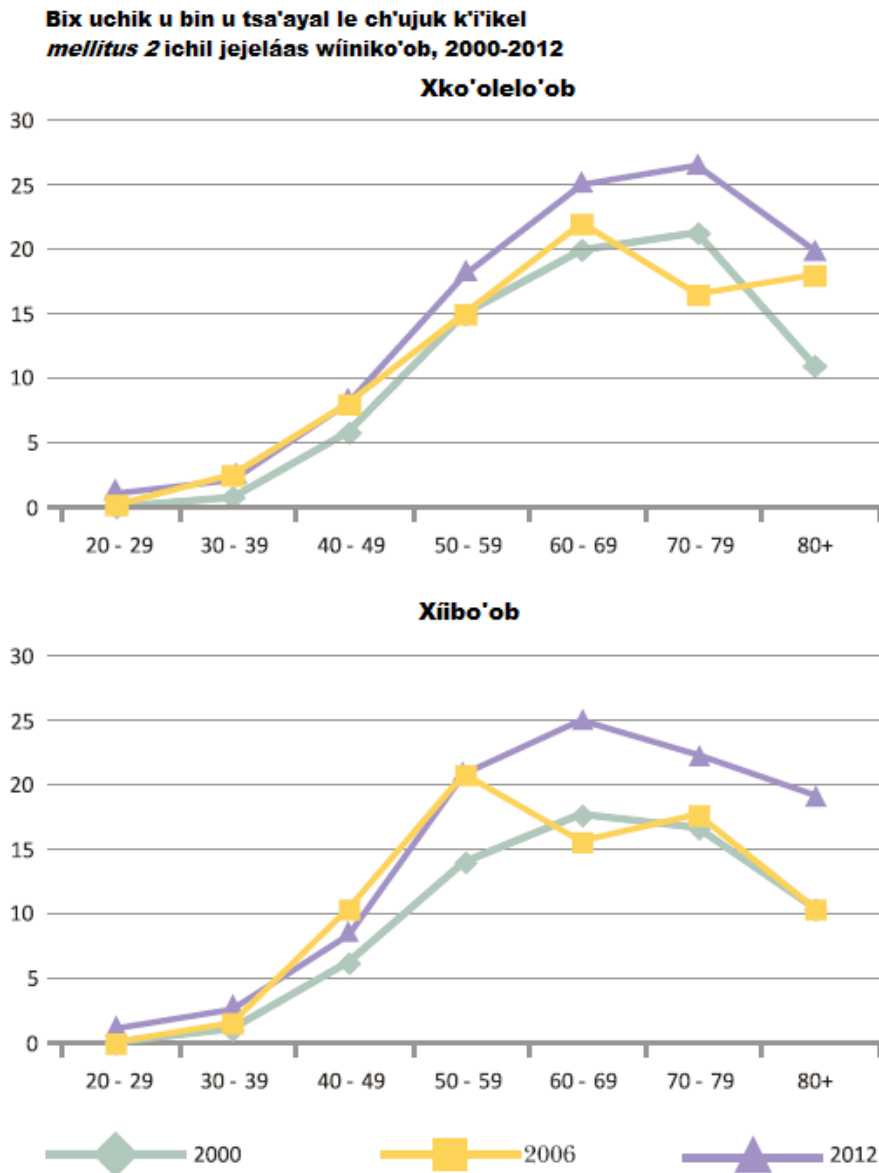
Ts'o'ok u yila'ale' u k'oja'anilo'ob le ch'ujuk k'i'ik'elo' jach ts'o'ok u píimtalob; bejla'ake', leti' le k'oja'anil je'el jach kínsik u kajnaalilo'ob Mexicoo'. Le ENSANUT 2012o' ku ya'alike' ichil le nukuch wíiniko'obo' 9.2%o'obe' ts'o'ok u ya'ala'alt'ob tumen le j-ts'aako'obo' je'el u pajtal u tsa'ayal ch'ujuk k'i'ik'el ti'obe'. Lela' u k'aat u ya'ale' yaabchajo'ob, tumen ENSA 2000ake' 5% tu ya'alaj ila'ab bey jach tsaybe'en le ch'ujuk k'i'ik'el ti'obo', yéetel ENSANUT 2006e' chen 7% tu ya'alaji¹⁷

ENSANUT 2012e' tu ye'esaj ya'abchaj le máako'ob yaanti'ob 50 tak 59 ja'abo'ob ila'ab yaanti'ob ch'ujuk k'i'ik'elo', o letili' u buka'ajil xch'úup (19.4%) ket xíibe'(19.1%). Ichil le wíiniko'ob yaanti'ob 60 tak 69 ja'abo'obo' ila'abe' máas ya'ab

¹⁶ Idem. pp. 170 y ss

¹⁷ Idem. pp. 170 y ss

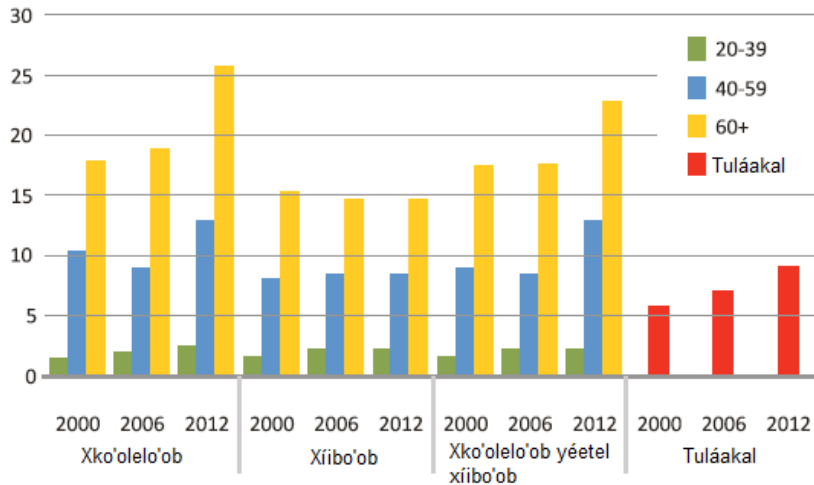
xch'uupo'ob yaanti'ob ch'ujuk k'i'ikel ket x'iibo'ob (26.3% yéetel 24.1%), beey xan uchik u yúuchul ichil le yaanti'ob 70 tak 79 ja'abo'obo (27.4% yéetel 21.5%).

U taalbal: Encuesta Nacional de Salud Y Nutrición 2012

U ti'al u yila'al bix yanik u k'oja'anil le ch'ujuk k'i'ikel tu noj lu'umil Mexicoo', le chan oochel je'ela' ku ye'esik bix u t'it'milubaa le talamila'.

Bix uchik u bin ts'a'ayal le ch'ujuk k'i'ikel mellitus 2
ichil jejeláas wíiniko'ob, 2000-2012

U taalbal: Encuesta Nacional (ENSA 2000, ENSANUT 2006 Y ENSANUT 2012)

Jach chíika'an le k'oja'anila' talam yóok'ol u nukuch wíinikil u kajnaalil Mexico', ma' chen ch'a'bili'. Le ENSANUT 2012o' ku ya'alike' kex wa jaaj táan u ya'abtal le máako'ob ku bino'ob te' kuuchil ts'aako'obo', (tumen 2006ake' ti' tu laakalo'obe' chen 5.3% ku bino'obi', je'elo' 2012ake' 24.5%) ti' kantúul máako'ob yaanti'ob ch'ujuk k'i'ik'ele' ooxtúul jach k'a'abéet máantats' táan u ts'aabalti'ob ts'aak u ti'al ma' u noj yajtal tu laakal le ba'ax ku tsa'ayalti'ob yóok'sal le ch'ujuk k'i'ik'elo'. Béey xane' ya'ab máako'ob k'oja'ano'ob yo'osal ch'ujuk k'i'ik'el ma' chu bino'ob te' kuuchil ts'aako'obo'.

Junp'éel xak'al xook meenta'ab u ti'al u yila'al bix u bin u k'expajal le k'oja'anilo'ob tu noj lu'umil Mexico' tu ye'esaje', le xma' pak'be'enil k'oja'anilo'obo' tu kíinsajo'ob 75% ti' tu láakal le máako'ob kimo'obo' yéetel 68% u ja'abil u kuxtalo'ob ma' tu yilo'obi'. Le k'oja'anilo'ob kíinsajnajo'obo' leti'ob le yaan u yila'ob yéetel u puksi'ik'al maako' (EIC), ch'ujuk k'i'ik'el *mellitus 2* (DM2), k'oja'anilo'ob tu ts'o'omel yéetel tu táamnel máak. Ichil tu laakal le kimo'ob yo'osal x ma' pak'be'enil k'oja'anilo'ob 2006ako', 17% kimo'ob yo'osal ch'ujuk k'i'ik'el *mellitus 2* yéetel *hipertensión arterial*, lelo'oba' leti'e' polokil tsayiko'obo'¹⁸.

¹⁸ Stevens J. et al. Population-Based Prevention of Obesity: The Need for Comprehensive Promotion of Healthful Eating, Physical Activity, and Energy Balance: A Scientific Statement From American Heart Association Council on Epidemiology and Prevention, Interdisciplinary Committee for Prevention (Formerly the Expert Panel on Population and

Ts'o'okole' le polokilo', ichil tu láakal le máako'obo' tu kíinsaj 12.2%i' yéetel 5.1% u ja'abil u kuxtalo'ob p'isa'an yo'osal loobilil (AVPAD) ma' tu kuxkúunso'obi'. Ichil le ba'alo'ob ku kíinsiko'ob máak wa ku meentiko'ob lóob ti' máako'¹⁹ ti' yaan le ch'ujuk k'i'ik'elo', HTA, le jach junp'íit u jaanta'al u yich ch'e'obo', le ma'ak'olilo', yéetel *hipercolesterolemia*. Ichil tu láakalo'obe' leti'ob kíinsik 36.5% tu láakal máak yéete 11.2% ichil tu láakal AVPAD. Le polokil yéetel u láak' k'oja'anilo'ob ku taal yéetel leti'e' ku sajbesik yéetel kíimil wa k'oja'anil ya'abkach u kajnaalilo'ob le noj lu'uma'.

U tojolil u ts'a'akal kan lajunp'éeel k'oja'anilo'ob u taalbalob'ob ti' kanp'éeel múuch' k'oja'anilo'ob ku tsa'ayalo'ob yo'osal polokile²⁰, 42000 *millones* 2008ak. Le t'aak'in je'ela' 13% ti' tu laakal le taak'in jóok'sa'ab ti' u kanaanil toj óolalil te' ja'ab je'elo'²¹.

Te' ja'ab xan je'elo' 25000 *millones* bin ma' naajalta'ab yo'osal le polokilo' .

Wa ma'atan u jaaj óolil meyajta'al u talamil le polokilo', tu ja'abil 2017 tun tukla'ale' yaan bin u na'akal u tojol u ts'a'akal le k'oja'anilo'ob ku taalbalob'ob ti'o'. Tu ja'abil 2008ake' u tojole' 78 mil *millones*, ba'ale' tak 2017e' yaan u k'uchul 101 mil *millones*, beey xane' yaan u na'akal u tojol u láak' xuupo'ob u taalbalob'ob ti', ti' 73 mil *millones* 2008ake' yaan u k'uchul 101 mil *millones* wa ma'atan u yila'al ba'ax kun méentbil yo'osal le talamila'²².

Tumen yo'osal tu láakal le talamilo'ob ts'o'ok u tso'ololo'obo', ti' le jo'ol poopilo' jach k'a'abéet u yilik ba'ax unaj u meenta'al yo'osal le polokilo' yéetel le ch'ujuk k'i'ik'elo'. Lela' tumen ya'abkach talamilo'ob ku taasiko'obxan yóok'ol k noj lu'umila'.

Kananóolal toj óolal

Le polokil yéetel le ch'ujuk k'i'ik'elo' ku na'ata'alo'obe'ku tsa'ayalo'ob tumen táan u bin u k'expajal bix u janal u kajnalilo'ob le noj lu'uma', táan u bin súutul je'e bix u jaanal le sak wíiniko'obo', tu'ux: 1) le o'ochob *procesadoso'obo'* ma' ko'ojtako'obi' ba'ale' kaal ch'ujuko'ob, kaal ch'ooch'o'ob, wa jach ch'e'ch'elkilo'ob; 2) ku ya'abtal u jaanta'al le séeba'an jaanalob'ob wa le jaanalob'ob ma' ichnaj ku meenta'alo'obo'; 3) ku p'aatale' mina'an u suutukil ti'al u beetik u yo'och máak; 4) ku sen k'a'ayta'al

Prevention Science).Ed. American Heart Association .E.U., 2008.

¹⁹ Idem

²⁰ Las cuatro enfermedades crónicas no transmisibles relacionadas con la obesidad son cáncer de mama, diabetes mellitus tipo 2, enfermedades cardiovasculares y osteoartritis.

²¹ Gutierrez Delgado, Cristina; Verónica Guajardo Barrón y Fernando Álvarez del Río. Costo de la obesidad: las fallas del mercado y las políticas públicas de prevención y control de la obesidad en México. En Obesidad en México: recomendaciones para una política de Estado, Rivera Dommarco, Juan Ángel, et. al. (2012).

²² Idem.

jaanalo'ob beta'ano'ob ti' nukuch kuuchilo'ob tu'ux ku beeta'al ya'ab janal, yéetele' ku ko'onolo'ob ba'alo'ob ku beetik ma' ta'alam u kuxtal wíinkilil beey tuuno' ku p'aatale' ma chu jach k'a'abetkúunsa'alu muuk' yéetel u wíinkilil máak, 5) ku ya'abta'al u ko'onolo'ocho'ob meenta'ano'ob; 6) ku p'aatale' ma' ya'ab muuk' ku k'aabetkunsik wíinkilil²³.

Te' ja'abo'oba' ts'o'ok u bin u ya'abtal u jaanta'al o'ocho'ob jach ya'abtak u muuk'o'ob wa jach ya'ab u *sodioil*, beey xane' jach chich u bin u ya'abtal u yúuk'ul uk'ulo'ob jach ya'ab xan u muuk'o'ob tu wíinkilil máak.

Ts'o'ok u yila'ale' ts'o'ok u k'expajal bix suukil u maanal máak. Wa ka'a ke'etek maanal'o'ob úucho'ob tu ja'abilo'ob 1984 yéetel 1998e', yaan u yila'ale' le xuup beta'ab ti' u ma'anal icho'obo' éem 29.3%, ti' u ma'anal u k'aab u yíim waakaxe' éem 26.7% yéetel ti' u ma'anal baak'e' éem 18.8%. Ts'o'oke' na'ak 6.3% u ma'anal jaanalo'ob ya'abtak u *hidratos de carbono refinadoso'obi'*, bey xan úuch yéetel le uk'ulo'ob jach jach kaal ch'ujuktako'obo', lela' ya'abchaj taak 37.2%.²⁴

México'e junp'éel noj lu'um tu'ux ku sen uk'a'al ch'ujukkúunsa'an ja'ilo'ob. Bey u ye'esik le k'aatchi'ob beeta'an tu ja'abil 1999 yéetel 2006: le otocho'ob tu'ux ku yu'uk'ul le ch'ujukkúunsa'an ja'ilo'obo'máan ti' 48% taak 60%. Ts'o'okole' te ja'ab 2008 ila'ab yéetel le *Encuesta de Salud en Escolarese'* te' palalo'ob ku xooko'ob primaria yéetel secundaria'o ichil le jo'op'éel uk'ul suuka'anti'obe' ti' yaan le ch'ujuk ja'ilo'obo. Junp'éel kaxaan na'at beeta'an tuméen le *Instituto Nacional de Salud Pública de México* tu ye'esaje' le mejen paalalo'obo' tu ya'alajo'ob bine' chen 28.1% ichil tu láakal le ja'ob ku yuk'ko'obo' chen ja', wa chen joybil ja'ob mina'an u ch'ujkilo'ob wa mina'an u cafeinail, ba'ale' 44% e ya'ab u *calorías*, ch'ujukkúunsa'an ja'ilo'ob yaan wa mina'an u *gaasilo'ob*, jejeláas ch'ujuk ja'ilo'ob , uk'ulo'ob ch'ujukkúunsa'ano'ob yéetel jejeláas u ki'ilo'ob yéetel u k'aab icho'ob.²⁵

Ti' junp'éel kaxáan na'at beeta'an tu naajil xook *primarias* tu kaajil México'e²⁶ ila'abe' le palalo'obo' chen tu xookil *educación física* yéetel tu suutukil u je'e'lelo'ob tu *recreo'ob* ku péeksik u wíinkilalo'ob. Te' *educación física*o'ku beetiko'ob peeksaj wíinkililchen bolon *minutos* ti' junp'éel *semana*. E kuuchil xooko'obo' ts'o'ok u yila'al nu'ut', mina'an u nu'ukulil yéetel u jka'ansajilo'ob ti' u ts'aabal u xookil tu'ux ku peksa'al u wíinkilil máak. Le paalalo'obo' chen k'uchuk u suutukil u jook'olo'ob baaxale' ma' chu beetiko'ob tuméen chen ja'ali' jaanal yéetel man o'och ku

²³ Juan Ángel Rivera Dommarco, M. H. (2012). Obesidad en México: recomendaciones para una política de Estado. México: UNAM

²⁴ Idem.

²⁵ Théodore F, Bonvecchio A, Blanco I, Irizarry L, Nava A, Carriedo A. Significados culturalmente contruidos para el consumo de bebidas azucaradas entre escolares de la Ciudad de México. Rev PanamSaludPublica. 2011;30(4):327-34.

²⁶ Jennings-Aburto et al. Physical activity during the school day in public primary schools in Mexico City, CINSY- INSP, México, 2007.

beetiko'obe', ts'o'okole' mina'an mix máak ka'ansiko'ob baaxal, la'atene' ts'o'ok u p'aatal ma'ak'ool u wíinkilil máak, mejen paalal, táankelemo'ob, nukuch wíiniko'ob, yéetel nukuch máako'ob. Beey tuno' chen p'aatak mina'an ba'al u beet máake' 16% u k'áat u je'elsuba, 15% chen cha'an ku beetik yéetel chen 4% ku bin u beet *deporte*.²⁷

ENSANUT 2012e' tu jo'osaj bix yanik wíiniko'ob yéetel le péeksaj wíinkililo'. Ila'abe' 58.6% paalal yéetel táankelemo'ob ich u ja'abil lajun yéetel kanlajun tu ya'alajo'obe' te' ja'ab maaniko' ma' táakpajo'ob baaxal mix juntéen ti' junp'éeel paaybetta'an baaxali'(u taakbeskubaa ti' u baaxalil *deportes* paybetta'ano'ob). 38.9% táakpaj ichil junp'éeel wáa ka'ap'éeel baaxal; chen 2.5% tu táakbesubaa ichil maanati' óoxp'éeel baaxalil; le ba'ax jach suuka'an u baaxta'al ichil le taankelemo'ob je'elo'oba' leti'e' kooche' boolao'. Le *OMSo'* ku tsolike' tu noj kaajil México'e' 22.7% ti' tu láakal le tankelemo'ob ichil u ja'abil jo' lajun yéetel waaxak lajune' xma' péeksajilo'ob; 18.3%e' ku k'aas beetiko'ob péeksajil, yéetele' 59% jach péeksajilo'ob. Beey xaan ila'abe', ichil le nukuchmáako'ob yaanti'ob ka' lajun p'éeel yéetel bolon lajun ti' kanlajun k'aal ja'abo'obe', jach ya'abchaj le máaxo'ob ma chu beetiko'ob péeksajilo',k'uch tak 47.3% ti' tu ts'o'okbalak waak ja'abo'ob (2006-2012).²⁸

U bin u núuktal le kajtalilo'obo', u k'expajal bix u kuxtal maako', u bin u k'expajal le *tecnología'o'*, u k'expajal le noj lu'um te ja'abo'ob ts'o'ok u maano'oba' ts'o'ok u beetiko'ob xan ya'abkach k'eexo'ob ti' bix u k'a'abéetkúunsik u wíinkilil máak tu meyaj yéetel tu suutukil u je'elsikubaa. Ka'achile', ya'ab meyajo'ob ku p'iskubaa máak u meent yéetel u múuk', ken u je'elsuba túun máake' ku kaxtik xan ba'ax u beet ti' u k'abéetkunsik u muuk'.

U kanáanta'al u yóol máak

Utia'al u yila'al bix yaanik u antajil ti' u kanáantik u yóol maake', le *ENSANUT* tu ja'abil 2012o' tu ya'alaje' 21.4% ti' tu láakal u kaajnalil México mina'anti' le antaja'. Lela' 32% máas kaabaj ti' le 31.7% ku ya'alik le Consejo Nacional de Evaluación de la Política de Desarrollo Social (CONEVAL) tu ja'abil 2010.²⁹

Le máaxo'ob yaanti'ob ch'ujuk k'i'ik'elo', k'áatbilak u ch'i'obe' ka'a tu ya'alo'ob waxak teenak bino'ob iknaj ajts'aak, ba'ale ka' xakla'ab u *expedienteso'obo'* ila'ab chen wak teenak bino'ob.

²⁷ CONACULTA, Encuesta Nacional de Hábitos, Prácticas y Consumo Culturales, México, 2010. pp.176 y 192

²⁸ Encuesta Nacional de Salud y Nutrición 2012. Resultados Nacionales. Secretaría de Salud, México, 2012.

²⁹ Idem pág. 37.

Ya'ab k'oja'ano'ob (90%) chikpaj mina'an u e'esajil k'i'ik ti' u yila'al buka'aj ch'ujukil yaanti' beey xan mina'an ulak' e'esajilo'ob tu wiinkilal ka'a u ya'alej bix o ch'ujukil u k'i'ike'. 40% ichil le xak'la'ab u *expedienteso'obo'* ma' chiikpaj wa ts'o'ok u xíixtal u yooko'obi'. 35.5% e'chiikpaje' meenta'anti'ob le' *examen de fondo de ojoo'*. 43.1% le máako'obo' a'ala'abti'obe' k'abéet ujóok'sa'al u k'i'ik'elo'obo' ti' u p'i'isil *uglucemiao'* yéetel le je'ela' ku yila'ale' u káanalil u jaanal máake jach ma' chuka'ani'. Ba'ax ulaak'e, 84.7% ti' tuláakal le k'oja'ano'ob k'aatchi'ta'abo'obo' tu éejento'ob yaanti'ob talamilo'ob ku taal baj te' ch'ujuk k'i'ik'elo'. Le u bin u saasilil u paakato'obo' leti'e' jach a'ala'ab ya'ab máak yaan ti'o' 34.4%; u jeele' leti'e' k'oja'anilo'ob tu yíisil u nak' maako' yéetel 17.3%; u láak'e' yajilo'ob tu'ux 7.1% tu ya'alaj yaanti'i'; tu ts'ooke' 3.5% tu ya'alaje' ts'o'ok u xo'ot'ol u wiinkilal. Le xak'aal beeta'ab te' ju'uno'ob tu'ux ku kanaan óolta'al u k'oja'anilo'ob le ch'ujuk k'i'ik'elo' tu yéesaj chen 7.5% p'iisa'ab u ch'uujukil u k'i'ik'e' (HbA1c), ti' tu láakal le je'elo'oba' chen 2.5% yaanti'ob junp'éel ma'alob kanaan óol; beey xaane' 12.8% le k'oja'ano'ob ila'abo'obo' yaanchaj ti'ob ma'alo'ob p'iisil ti' u ch'uujukil u k'i'ik'el³⁰. Tu noj lu'umil Méxicoe' 23.7% u kajnaalilo'ob maanja'anti'ob 20 ja'abo'ob ku jóok'sa'al u k'i'ik'elo'ob u ti'a u p'i'isil u ch'ujukil.³¹

³⁰ Dirección General de Evaluación de Desempeño SSA, Informe de unidades de primer nivel de atención en los servicios estatales de salud. Evaluación 2008, pág. 27-32

³¹ Gutiérrez JP, Rivera-Dommarco J, Shamah-Levy T, Villalpando-Hernández S, Franco A, Cuevas-Nasu L, Romero-Martínez M, Hernández-Ávila M. Encuesta Nacional de Salud y Nutrición 2012. Resultados Nacionales. Cuernavaca, México: Instituto Nacional de Salud Pública, México, 2012, pág. 93

U ch'uukil u ko'onol janalbe'eno'ob

Ti' le ja'abo'ob ts'o'ok u maano'oba', ts'o'ok u meenta'al meyajo'ob je'e bix le *Acuerdo Nacional ti' le Salud Alimentaria (ANSA)*, tu'ux jóok'sa'abnu'ukbesajo'ob u ti'al u ko'onol janalbe'eno'ob ti' *kuuchil xooko'ob ti' educación básica*.

Kex ts'o'ok u mok t'aantal bix kun meyajtbil le janalbeno'ob ichil le kuuchil xookobo' ma' ila'ak ba'ax kun méentbil yéetel u ko'onol yéetel u k'a'ayta'al le janalbe'eno'ob *procesados'obo'*. Je'elo, te'ela yaan jun p'éel meyaj k'aabet u ma'alobkunsal yéetel u ch'a' jo'olta'al u meyajil. U ti'al ka' uuchuk le lela' yaan u yila'al ba'ax ku meenta'al tumen le táanxel lu'umilo'ob xan yo'osalo'.

Yo'osalu k'a'ayil janalbe'eno'ob 2010ake', le *Instituto Nacional de Ciencias Médicas y Nutrición "Salvador Zubiráne"* tu ya'alaje' u noj lu'umil Méxicoe' jach ya'ab u ts'aik k'ajóoltbil janalbe'eno'ob jach ku polokkúunsik máak ti' u máabenil sa'asil ochel. Le xak'al xook "*La desnutrición infantil y obesidad en la pobreza en México*" tu ya'alaje' tu ja'abil 2010ake' jun túul paal ku cha'antik ka'ap'éel lat'ab k'íin u máabenil sa'asil ochele' ku yilik 12,400 janalbeno'ob ku polokkúunsik máak ichil jun p'éel ja'ab. Kex oksa'ab bax ku ya'alik le *Código de Autoregulación de Publicidad de Alimentos y Bebidas No Alcohólicas dirigida al Público Infantil (código PABI)* yéetel junp'íitkúunsab u ts'aabal k'ajóoltbil le janalbeno'ob jelo'ob te u máabenil saasil ochelo' ma' k'abeet u naayal u yóol máak u ti'a'al u kanáanta'al le polokil ichil le mejen paalalo'.

Te' máabena' ku ye'esk'ajal u bix yanik le *Código PABI* yéetel le "Pledge" te' *Unión Europeo'*, lela' jun p'éel mok t'aan ku kaxtik u kanáantik wíinik ti' janalbeno'ob jach ku polokkúunsik máak. Ku ts'aabal k'ajóoltbil tumenle *Industria europea de alimentos y bebidas*':

Nu'ukbesaj	EU Pledge	Código PABI
<p>Ma'atan u cha'abal u máansa'al u k'a'ayilo'ob janalbe'eno'ob yéetel uk'ulo'ob jach ku polokkiínsiko'ob máak ti' paalalo'ob ma' u ts'aa ti'ob 12 jaabo'obi'. Chen ba'ale' waa le ba'ax ku k'a'ayta'al ku yaantik u malo'obtál u t'a'ajtal u wíinkilal máake' je'el u beytal u máansa'alti'obe'.</p>	Beey	Ma'
<p>Ku jóok'sa'al nu'ukbesajo'ob yo'osal <i>nutrición</i> ti' tu láakal le nukuch kuuchil koonolo'ob ku konko'ob ba'alo'ob ti' mejen paalal ma' k'uchuktio'ob 12 ja'abo'obo'.</p>	Beey	Ma'
<p>Le mok t'aana' k'ucha'an uk'a'ayta'al tak <i>Internet</i>, <i>radio</i> yéetel pik ju'unob.</p>	Beey	Ma'
<p>Ku kaxta'al ka ts'aabak baalo'ob ichil le janalbeno'obo' maalobtak tu wíinkilal máak.</p>	Beey	Ma'
<p>Le ba'ax yaan u yil yéetel le <i>chocolateo'</i>, le ch'uujuko' yéetel <i>refresco'</i> ma' k'abeet u k'aaytalo'ob ti' paalal ma' k'uchuktio'ob 12 jaabobi'</p>	Beey	Ma'
<p>Le nukuch kuuchil konolob ma' k'abeet u k'aaytikob le ba'ax ku koniko'ob te' kuuchil xooko'obo'.</p>	Beey	Ma'
<p>Unaj u meenta'al máantats.</p>	2014	Ma'
<p>Le mok t'aana' meentk'ajan ti'al u láak' u jeel ba'alob je'e bix u ti'al u p'i'isil ba'ax yaan ichil le ba'alo'ob ku ko'onolo'obo' yéetel u ti'al u bo'olil <i>impuestos</i>.</p>	Bey	Ma'

Beey xaane' táan u yila'ale' le ju'unob tak'a'an tu paach le janalbeno'obo' yéetel le uk'ulo'ob ma'ach u kaalkunsajo'obo' k'a'abéet u yutskiinsa'alob. Te' máabena' ku ye'esk'ajal jejeláasayik'al yéetel ma' jach ayik'al noj lu'umo'ob je'e bix le to'ono. Cheen tu noj lu'umil México méenta'an u mok t'aanil u ti'al ka' ts'aabak paachil te' ba'alo'ob ku ko'onolo'ob u tak'be'enil yéetel u t'aanil yo'olal bix u t'áajkúunsik wíinik.

Kaajo'ob	Le ba'ax ku bisik ti' u t'áajkúunsik wíinik, paachil ti' le janalbe'eno'	Le ba'ax ku bisik ti' u t'áajkúunsik wíinik, ak táan ti' le janalbe'eno'	GDA's	Semáforo
EUA	✓		✓	
UE		✓	✓	
Canadá		✓	✓	
España		✓	✓	
Australia	✓			✓
Colombia		✓		
Chile				
México	✓			

Je' bix u yilk'ajal te' maabena', táanxel noj lu'umo'obe' yaantio'ob jejeláas nu'ukbesajo'ob u ti'aal u meentiko'ob u ye'esa'al ba'ax ku bisik le janalbe'eno'obo'.

U tak'múuk'il le meyajá'

Utia'al u ts'aabal junp'éel utskinaj te' talamil yaan yóok'ol u toj óolal le wíiniko'obo', le méek'tan mailo' táan u meentik meyaj je'e bix le:

Acuerdo Nacional de Salud Alimentaria. Estrategia contra el sobrepeso y la obesidad (ANSA, 2010).

Tu ja'abil 2010, ichil jun p'éel xak'al xook meenta'abe', ila'ab jach talam le polokil te' noj lu'uma', le beetik le Secretaria de Saludo'tu mu'uk'kinsaj le pikju'un u k'aaba' *Acuerdo Nacional de Salud Alimentaria (ANSA)*.

Le mok t'aana' ch'a' jo'olta'ab tumen u jo'ol po'opil le noj lu'uma yéetel le wíinikob ku méen taak'inobo' beey xan le muuch' meyaj mix ba'al yaan u yila'ob yéetel le mek'tan mailo' beey xan le muuch' meyaj tuukulo'obo'.

Le ANSAo'táan u kaxtik u ch'eenel u ts'a'ayal xma' pak'be'enil k'oja'anilo'ob ku taalbalob te' polokil yéetel meyajob tukulta'ano'ob ti' mejen paalalo'ob. Beey tuno' ku ts'aak'ajal ojetbil lajun p'eel beytalil ti'aal u ch'eejsa'al yéetel u je'elsa'al le polokil yaan tu noj lu'umil Méxicoo'.³²

Le méek'tan maila' tu ch'a' jo'oltaj yéetel le mok t'aan tu k'aamaja', ka béeychajak u malo'obtal kuxtal te Noj Lu'uma' yéetel ka' yaanlajak toj óolil ti' ma' u jach poloktal wiinik.

Le ka'a p'eel talamilob tsayik le k'oja'anil ku tso'ololob te meyaj tuukula' leti'ob le ma' u peeksik u wíinkilil máako' yéetel u jáantal janalbeno'ob ma' patbenob tu wíinklal máaki'; beey xane' ku tso'olol le ba'axo'ob ku tukla'al yaan u yila' yéetel u ka'anal le k'ojanilo'obo' je bix le taak'ino', u k'aayil le janalbeno'obo', le bix kajlik maak ichil le kajtalo'obo', le sukbenilo'obo' yeetel le almaj t'aano'obo'.³³

Le ka' xak'alta'ab le meyaj tuukula' jook' ba'alo'ob je'els junp'íit tak tu'ux ku tukla'al k'a'abéet u k'uchul. Yáax ba'ax uuche' mix yaanchaj jun p'eel almaj t'aanil uti'al u ch'a muk'tik le bax tuuklan k'abe'et u yúuchulo'. Bey xane' mix yaanchaj wíiniko'ob ku ch'a' jo'olto'ob le meyajob u ti'aal u beytal u mental u muuch' meyaj le mek'tan mail yéetel le nukuch koonolo'obo'. Tu binetaj xan u ts'aak'ajal ba'ax k'a'abe'et u k'ubik le máaxo'ob ku táakbesa'alo'ob te'

³² Secretaría de Salud. Acuerdo Nacional para la Salud Alimentaria. Estrategia contra el sobrepeso y la obesidad. Enero, 2010.

³³ Rivera Dommarco, Juan Ángel, et. al. (2012). Obesidad en México: Recomendaciones para una política de Estado.

muuch' meyaja'; ma' yaanchaj xan u yóolil le meyajo' yéetel ma k'u'ub le baax meentk'ajo', leti' tun je'els u yaantal u naajalil le meyaja'.³⁴

U ch'a' nu'ukil tu'ux ku k'a'amal bix k'abe'et u yaantal le konolo'ob ku konko'ob jaanal yéetel uk'ul ichil u kuuchilo'ob xook ti' *educación básica*.

23 ti' agosto ti' 2010ake' ts'aab ojeltbil ich *Diario Oficial de la Federación* méentab jun p'eel ch'a' nu'ukil tu'ux ku ya'ala'al bix k'a'abéet u yaantal le koonolo'ob ku konko'ob janalo'ob yéetel uk'ulo'ob ichil u kuuchilo'ob xook ti' *educación básica*'. Le pik ju'una' ku kaxtik u beetal jun p'eel ma'alob jaanal yéetel u yaantal u tuukulil ti' ma' u jaantal janalbeno'ob ma' patbe'enob tu wíinkilal paalalobi', beyo' ma'atan u yaantal polokil³⁵.

Le ch'a' nu'uk meentana' ku ya'alik xan ba'ax k'a'abéet u bisik le jaanal yéetel le uk'ul u ti'al u t'a'ajkúunsik palal, beey xan ku kaxtik u yojelta'al u k'a'abetil u jaanta'al u yich che'ob yéetel u yuk'a'al chen ja'.

A'almaj t'aan u ti'al u ts'aabalp áantaj ti' u janal le meyaj máako'obo'³⁶

Le a'almaj t'aana' ts'aab ojéeltbil ich le *Diario Oficial de la Federación* junp'éel 17 ti' enero ti' 2011o'. Ku kaxtik u yaantal u páajtalil u kanáanta'al yéetel u malo'obkiinsal u janal le maak'ob ku meyajo'obo', beey xane' ku kaxtik ma' u k'ojantal le meyajo'ob yo'osal jaanal ma' patbeno' yéetel ku kanáantik u yaantal toj oolal te' j-meyajo'obo'³⁷.

Consejo Nacional para la Prevención y Control de las Enfermedades Crónicas no Transmisibles (CONACRO, 2010)

CONACROe' makt'anta'ab u chúunsa'al junp'éel 11 ti' febrero tu ja'abil 2010 tumen yo'osal ba'ax ku ya'alik U A'almaj T'aanil Toj Óolal, a'almajt'anta'an tumen *artículo* 4° tu Noj A'almaj T'aanil u lu'umil México. Jo'ok'sa'ab ti' *Diario Oficial de la Federación* u makt'aanil tu'ux ku ya'ala'al u meenta'al le kuuchila' u ti'al u kanáantik wíiniko'ob yo'osal xma' pak'be'enil k'oja'anilo'ob ma' chu ts'aakalo'ob yéetel jach píim yaniko'ob ichil u kajnaalilo'ob México. Le kuuchila' káaj u meyaj tu k'iinil 12 ti' mayo te' ja'ab je'elo', k'iin úuch u yaax múuch'il tsikbal meyaj. CONACROe' táan u kaxtik u yúuchul junp'éel múuch' meyaj ichil le molayo'obo' u ti'al u kanáanta'al wíinik yo'osal le

³⁴ Idem Pág. 25 y ss.

³⁵ Diario Oficial de la Federación. Lineamientos generales para expendio y distribución de alimentos y bebidas en las escuelas. 23 de agosto de 2010.

³⁶ NDT: ich kastlan t'aane' u k'aat u ya'ale' Ley de Ayuda Alimentaria para los Trabajadores

³⁷ Diario Oficial de la Federación. Ley de ayuda alimentaria para los trabajadores. 17 de enero de 2011.

k'oja'anilo'oba'. Béey xane' táan u kaxtik bix je'el u pajtal u seeba'an ts'a'akal le máako'ob ku tsa'ayalti'ob le k'oja'anilo'oba'.

Ichil le maako'ob yano'ob ichil le múuch' meyaja' ti' yaan u núuktakil le *Secretaría de Saludo'*, u núuktakil le *Instituto Mexicano del Seguro Socialo'*, u núuktakil le *Instituto de Seguridad y Servicios Sociales de los Trabajadores del Estadoo'*, yéetel u núuktakilo'ob le *Secretaría de Economíao'*, le *Secretaría del Trabajo y Previsión Socialo'*, le *Secretaría de Educación Públicao'* yeetel le *Secretaría de Agricultura, Ganadería, Recursos Naturales y Pescao'*.

K'eexo'ob úuch ti' *artículo 3°* tu Noj A'almaaj T'aanil México, tu jo' *transitorioil*.

Tu k'iinil 26 ti' febrero tu ja'abil 2013e' te' *Diario Oficial de la Federaciono'* jóok'sa'ab u mokt'aanil tu'ux ku k'e'exel le *artículo 3°* tu yóox, uk yéetel waxak *fraccionil*. Béey xane' k'e'ex le *artículo 73o'* tu jo' ti' ka'k'al *fraccionil* yéetel ts'íibta'ab u yóox xóot' *parrafoil*, ts'íibta'ab junp'éel *inciso d)* te' ka' xóot' *parrafo* tu ka' *fraccionilo'* yéetel ts'aab u bolon *fraccionil*.

Te' Jo' *transitorio* Illo', tu jaats C ku ya'alik:

“Ma'atan u cha'abal tu láakal janalbe'eno'ob te' kuuchil xooko'ob ma' ma'alobtako'ob tu toj óolal le xoknaalo'obo”

Meyajo'ob paybeeta'an ti' toj óolal (*PREVENIMSS*)

U ti'al u yila'al bix kun xu'ulsbil le talamila', meenta'ab junp'éel meyaj u ti'al u kanáanta'al u toj óolal ichil láak'tsililo'ob, lela' ku táakbesik: meyajo'ob paybeeta'an ti' toj óolal, jóok's'a'ab tu ja'abil 2001 yéetel káajsa'ab u meyajta'al tu ja'abil 2002. Lela' ku taasik meyajo'ob ka'achil ma' muuch' yaniko'obi', le beetike' ts'aab le k'aaba' yaan ti'o' u ti'al u ts'aabal k'aj óoltbil. A'ala'abe' *PREVENIMSS* kun ts'aabil ti', tu'ux ku taasik “prevención” yéetel u k'aaba' le *Instituto Mexicano de Seguridad Socialo' (IMSS)*. Le meyaj je'ela' tu tsolik bix u yúuchul le kanáan toj óolalo' yéetel jo' táambal múuk'o'ob meyaj ku taasik:

- U toj óolal le chan paalo' (le ma' u ts'aa ti'ob 10 ja'abo'obo')
- U toj óolal le táankelemo'obo' (le yaanti'ob 10 tak 19 ja'abo'obo')
- U toj óolal le ko'olelo' (le yaanti'ob 20 tak 59 ja'abo'obo')
- U toj óolal le xiibo' (le yaanti'ob 20 tak 59 ja'abo'obo')
- U toj óolal le nukuch máako'obo' (le yaanti'ob wa maanja'anti'ob 60 ja'abo'obo')

Le ba'ax yáax taanil ku k'a'abetkúunsik le meyajo'obo' leti'e' *cartillas de saludo'*. Lelo'oba' ku táakbesko'ob le nu'uk t'aano'oba':

- U k'aj óolil toj óolal.
- Ma'alob wíinkilal.
- Kanaanil yo'osal k'oja'anilo'ob.
- U kaxaanil k'oja'anilo'ob.
- U toj óolalil u chi' máak.
- U toj óolalil u yaantal u paalal máak.

Jujunp'éelil ichil le nu'uk t'aano'oba' ku yila'al yéetel ku kananóolta'al tumen le j ts'aako'obo'.

Béey xane', yaan antaj ku ts'aaba yo'osal:

- Polokil
- *Hipertensión arterial*
- Ts'u'uts' chamal
- Tuukul
- Ts'oya'anil
- Ch'ujuk k'i'ik'el *mellitus*
- Káaltal
- Ba'ate'elil ichil naj³⁸

Paybeeta'an meyaj yo'osal toj óolal *PrevenISSSTE*

U meyajil le *PrevenISSSTE*o' tu káajsaj u meyaj junp'éel 15 ti' octubre ti' 2010. Táan u kaxtik u ts'aik u páajtalil ti' tuláakal le ku bino'ob ts'akbil te'elo' ka' u yeenso'ob u polokilo'ob, ka' ila'ak wa ma' k'oja'ano'ob ti' *cáncer* ti' íim wa *cérvico uterinoi'*, ka' ila'ak wa mina'anti'ob ch'ujuk k'i'ik'el wa u láak k'oja'anilo'ob ku kiinsiko'ob máak. Béeyxane' ku kanáantik u xu'ulsa'al le *farmacodependenciao'*, le k'oja'anilo'ob ku taalo'ob ti' naach'ilo' -ichil le táankelemo'obo'-, yéetel tuláakal yaan u yila' yéetel u toj óolal wíinik je'e bix ba'ax ku jaantik, wa ku péeksik u wíinkilil, yéetel u kanáantikubaa xyóomo'ob.³⁹

³⁸ <http://www.imss.gob.mx/programas/prevenimss/Pages/index.aspx>

³⁹ <http://www.prevenissste.gob.mx/>

Xma' pak'be'enil k'oja'anilo'ob yóok'ol kaab

K'ax t'aanil tu ja'abil 2011 u ti'al u kanáantikubaa wiinik yo'osal ma' u tsa'ayal xma' pak'be'enil k'oja'anil ma' chu ts'aakalo'ob tu noj lu'umil México yéetel u ti'al ts'a'akal le yaanti'ob le k'oja'anilo'.

Tu ja'abil 2011ake' yaanchaj junp'éel múuch' taambal way tu lu'umil México tu k'aaba'taj *Consulta Regional de Alto Nivel de las Américas contra las ECNT y la Obesidad*. Te' tsikbal úucho' u núuktakil ti' u kanaanil le toj óolalo' tu ya'alajo'obe':

- Le xma' pak'be'enil k'oja'anilo'obo' jach leti'ób kínsik máak tu lu'umil América. Leti'ob méentik u kímil máako'ob ma' úuchbentako'obi' yéetel leti'ob xan tsayik *discapacidad*. Tu ya'alajo'obe' le k'oja'anilo'oba' táan u baam kínsiko'ob máak.
- Le meyaj ku taal u meenta'al tumen le noj lu'umo'obo' k'a'abéet u taakbesiko'ob meyaj'ob mokt'anta'ano'ob ichil tu bailo'ob. K'a'abéet u muuch' meyajta'al le talamil ku taasik le xma' pak'be'enil k'oja'anilo'ob ichil le noj lu'umo'obo', ichil náats' noj lu'umo'ob yéetel ichil tu láakal noj lu'umo'ob yóok'olkaab. Jach ka'abéet u múuch' meyajtiko'ob le kanp'éel jach k'aas xma' pak'be'enil k'oja'anilo'obo'.
- Le xma' pak'be'enil k'oja'anilo'obo' jach k'aj óolta'ano'obo' ti' u taalbalo'ob te' ts'u'uts' chamalo', te' kaaltalo', le jaanal ma' ma'alob tu wiinkilil máako', le xma' péeksaj wiinkilalo', le *carcinógenos* yano'ob ti' ba'pachilo'. Óojela'ane' le ba'alo'ob je'elo'oba' ti' u taalo'ob ichil kajnaalilo'ob, ichil bix kajliko'ob, buka'aj u ayik'alilo'ob, bix u kuxtal xíibo'ob yéetel xch'uupo'ob, bix u a'almaj t'aanilo'ob, bix u tuukulo'ob yéetel bix u kanáantiko'ob u ba'pachilo'ob. Le beetike' k'a'abéet u múuch' meyaj máak u ti'al u xu'ulsa'al le xma' pak'be'enil k'oja'anilo'obo'.
- U talamil le polokil ichil mejen paalale' k'a'abéet u yila'al ba'ax chúnsik.
- Yaan u yúuchul junp'éel múuch' paybeeta'an meyaj ichil "u molayil le xooko', le paak'alo', le koonolo', le k'a'ayilo',le u koonolilo'ob le janalbe'eno'obo', le jo'ol poop'obo', yéetel u jeelo'ob pa'ate' yéetel u núuktakil le toj óolalo'obo' u ti'al u taanikúunsa'al u xu'ulsa'al le polokilo'.
- Mokt'anta'abe' yaan u meyajta'al "jujunp'ítil wa junpáak u yila'al bix kun ts'aabil k'aj óoltbil janalbe'eno'ob ma' chu káalkunsajo'ob ti'

mejen paalalo'ob. Lela' ka'abéet u ch'a chi'itik ba'ax ku ya'alik le a'almaj t'aano'ob jok'sa'ano'obo"⁴⁰.

U k'ax t'aanil junp'éel Noj Múuch' Táambal Meyaj meenta'ab tumen le Asamblea General de las Naciones Unidas(ONU) u ti'al u kanáantikubaa wíinik yo'osal ma' u tsa'ayal xma' pak'be'enil k'oja'anilo'ob yéetel u ts'a'akal le yaanti'ob le k'oja'anilo'ob tu ja'abil 2011ako'

Tu Noj Múuch' Táambalil Meyaj meenta'ab tumen le *Asamblea General de las Naciones Unidas(ONU)* u ti'al u kanáantikubaa wíinik yo'osal ma' u tsa'ayal xma' pak'be'enil k'oja'anilo'ob yéetel u ts'a'akal le yaanti'ob le k'oja'anilo'obo' meeta'ab junp'éel k'ax t'aanil tu'ux ku tso'olol ba'ax k'a'abéet u meenta'al tumen u yuumil le noj lu'umo'ob ku táakpajlo'ob ichil le *Organización de las Naciones Unidas*'.

Tu ju'unil le k'ax t'aana' táan u ya'ala'ale' jach k'a'abéet u "ts'aabal u yoolil le meyaj ku taal u yúuchul yóok'ol kaab ichil le noj lu'umo'obo', ichil le naats' noj lu'umo'ob tu bailo'obo' yéetel jach ichil le noj lu'umo'obo' yo'osal u xu'ulsa'al le xma' pak'be'enil k'oja'anilo'obo'. Beyo' táan u kanáanta'al u páajtalil tu láakal wíinik u ti'al u yaantal ti' junp'éel toj óolal tu wíinkilil yéetel tu tuukul".

A'alabe' "le bix kuxlik le máako'obo' yéetel le ba'ax suuka'an u méentiko'obo' leti'ob ts'aik wa lu'usik u toj óolalo'ob. Béey xane' le óotsililo' le jach étlan p'aat bix u t'oxmilubaa le ayik'alilo', le xma' xookilo', u chichil u bin u ch'íijil le kajtalilo'obo' yéetel u bin u nojoch máaktal le kajnaalilo'obo' ku meentiko'ob xan u tsa'ayal le xma' pak'be'enil k'oja'anilo'obo'. Tu láakal le ba'alo'ob je'elo'oba' ti' u taalo'ob ichil kajnaalilo'obe', ichil bix kajliko'ob, buka'aj u ayik'alilo'ob, bix u kuxtal xíibo'ob yéetel xch'uupo'ob, bix u a'almaj t'aanilo'ob, bix u tuukulo'ob yéetel bix u kanáantiko'ob u ba'pachilo'ob".

A'ala'abxane' jach táan u bin u joojon ya'abtal le polokil ichil táankelemo'ob yéetel mejen paalalo'obo'. Tu ya'alajo'obe' le polokilo', le chen éentas jaanalo' yéetel le xma' péeksaj wíinkililo' leti'ob tsayik le kanp'éel jach k'aak'as xma' pak'be'enil k'oja'anilo'obo' yéetel ku taasiko'ob ya'abkach xuup yóok'ol u kanaanil le toj óolalo' yéetel ku meentiko'ob u tsa'ayal ma'ak'olil yóok'ol u meyaj máak.

A'alabe' jach k'a'abéet u yila'al bix ma' u tsa'ayal le xma' pak'be'enil k'oja'anilo'ob ti' tu láakal u wíinikil yóok'ol kaabo'.

⁴⁰ Declaración Ministerial para la Prevención y Control de las enfermedades Crónicas No Transmisibles. 25 de febrero de 2011. http://portal.salud.gob.mx/sites/salud/descargas/pdf/convenios/2011/Declaracion_Ministerial.pdf

A'ala'ab xane' k'a'abéet u yila'al bix kun junp'itkúunsa'al u k'a'ayta'al le ba'alo'ob tsayik le xma' pak'be'enil k'oja'anilo'obo' je'e bix le chamalo', le ba'alo'ob meentik u jaanal máak chen ééntaso', le xma' péeksaj wiinkilalo' yéetel le uk'lo'ob ku káalkuunsiko'ob máako'. Béey xane' k'a'abéet u yila'al bix kun ka'ansbil máak u yil ba'ax k'a'abéet u meentik ti'al u yaantalti'ob jun'p'éel ma'alob toj óolal.

Tu níib óolto'ob xan u meyaj le máako'obo', le kajnaalilo'obo', le múuch' meyaj'ob mix ba'al yaan u yila'ob yéetel le mek'tan mailo', le najil k'ujo'obo', le najil xooko'obo', le ku ts'aako'ob k'aj óoltbil péeksililo'obo', le muuch'o'ob chen táaklaj tákpajlo'obo', yéetel le nukuch koonolo'ob ku táakpajlo'ob xan u ti'al u ch'éejsa'al le xma' pak'be'enil k'oja'anilo'obo'.⁴¹

U tuukulil meyaj u ti'al u xu'ulsa'al le xma' pak'be'enil k'oja'anilo'obo' OMS (2013-2020)

Le Organización Mundial de la Saludo' tu ts'aa k'aj óoltbil ba'ax meyajil ken u meent tu ja'abilo'ob 2013 tak 2020 u ti'al u xu'ulsik le xma' pak'be'enil k'oja'anilo'obo'. Te' ju'un tu jóok'so' taan u ya'ala'ale' jach k'a'abéet u ts'aabal u yóolil u ch'éejsa'al le xma' pak'be'enil k'oja'anilo'ob (ENT u xkóom ts'íibil ich káastlan) ichil le múuch' meyaj'ob tukla'an u yúuchulo'ob te' lu'umo'ob tu láakal yóok'ol kaabo', tu láakal ichil le noj lu'umo'ob naats'o'ob tu bailo'obo', yéetel xan le tukla'an kun úuchul ichil le noj lu'umo'obo'.

Le beetike' le noj lu'umo'obo' jach k'a'abéet u ch'a' nu'uktiko'ob le wakp'éel meyaj'ob ku kaxtiko'ob u yuuchul yéetel le bolon p'éel meyaj'ob xan ku tukla'al kun chukpáaxbilo'obo'. "Lelo'oba' ku kaxtiko'ob ka meyajta'ak u kananóolalil toj óolal, u jun p'íitkúunsa'al u k'a'ayta'al ba'alo'ob ku k'oja'ankúunsiko'ob máak yéetel u ya'abkúunsa'al le ku t'a'ajkúunsiko'ob máako'; béeyxane' taan u ya'aliko'obe' ka' k'e'exek bix u yúuchul le meyaj'ob te' kuuchil ts'aako'obo', ka' ka'ansa'ak bix u kanáantikubaa máak yo'osal ma' u ts'a'ayal xma' pak'be'enil k'oja'anilo'ob (ECTN), yéetel ka' úuchuk ya'abkach xak'al xook u ti'al u kaxáanta'al túumben na'ato'ob ti' u kanáantikubaa máak(ECNT). Tun yila'al ka' junp'íitlajak máak ku kíimil yéetel ku k'oja'antal yo'osal le k'oja'anilo'oba'. Béeyxane' táan u ya'ala'ale' k'a'abéet u ya'abtal máak ku tuklik yo'osal u péeksik u wiinkilil, u xu'ulsa'al u píimtal le ch'ujuk k'íik'el yéetel le polokilo', ka ts'aabak ts'aak te' k'oja'ano'obo' yéetel ka ka'ansa'akti'ob bix ken u kanáantuba'ob".

⁴¹ ONU. Declaración Política de la Reunión de Alto Nivel de la Asamblea General sobre la Prevención y el Control de las Enfermedades No Transmisibles. 16 de septiembre de 2011. <http://www.un.org/es/comun/docs/?symbol=A/66/L.1>

Le meyaj tuukulo' ku tsolik ba'ax unaj u meento'ob yéetel ba'ax a'almaj t'aanilo'ob k'a'abéet u jóok'siko'ob tu láakal le noj lu'umo'ob taaka'ano'ob ichil le OMSO' yéetel le ma' taaka'ano'ob taak xan u meyajtiko'obo'. Beyo' u ti'al u chukpáaxta'al tak tu ja'abil 2025 le bolon meyajob ku tukla'alo' yéetel u ti'al u bin u junp'íitkúunsa'al le 25% máak ku kíimil ti' tu láakal yóok'ol kaab yo'osal k'oja'anilo'ob tu puksi'ik'alo'ob yéetel u k'i'ik'elo'ob, yo'osal *cáncer*, yo'osal ch'ujuk k'i'ik'el wa k'oja'anilo'ob tu beel u yíik' máake', le OMSO' ku tsolik jach bix ka'abéet u yúuchul le meyaj ichil le noj lu'umo'obo' yéetel tu láakal yóok'ol kaab.

Ti' tu láakal le noj lu'umo'obo' wa ma' u meentiko'ob le ba'ax ku ya'ala'al te' meyaj túukul ti'al u ch'eejsiko'ob le xma' pak'be'enil k'oja'anilo'obo', jach ko'oj kun jóok'olti'ob. Yaan meyajobe' jach ma'alobtako'ob u ti'al u kanáanta'al toj óolal. Lelo'oba' ku meentiko'ob u yeemel u tojol u ts'a'akal máak tumen ti' junp'éel ja'abe' le xuup ku meenta'alo' máas junp'íit ket le *producto interno bruto per capita*o', ts'o'okole' lela' je'el u paajtal u meenta'al tumen tu láakal le noj lu'umo'obo'. U tojol u meenta'al junp'éel meyaj u ti'al u kanáanitk u toj óolal máake' ma' jach ko'oj u jóok'oli'. Wa ka a'alak bajux ku xu'upule' ti' le xuup suuka'an u meenta'al ti' toj óolalo' ku na'akal 4% te' noj lu'umo'ob óotsilo'obo', ku na'akal 2% te' noj lu'umo'ob ma' jach óotsilo'obo', yéetel ku na'akal 1% te' noj lu'umo'ob ayik'alo'obo'. Táan u tukla'ale' u tojol u meetal le meyaj je'ela' tumen le *Secretario*' \$94026 *millones* ich *dólares* ti' waxak ja'abo'ob, 2013 tak 2020. Le taak'in ku tukla'al u xu'upul yo'osal le meyaj je'ela' k'a'abéet u keta'al yéetel le kun xu'upul wa ma' u meeta'al mixba'alo'. Wa ma' u meeta'ale' yaan u meentik u yeemel u muuk'il le meyajob yéetel yaan xan u ya'abtal u tojol le ts'aak ichil tu láakal le noj lu'umo'obo'. Jach ya'ab le taak'in ma' naajalta'ab yo'osal le kanp'éel k'aak'as xma' pak'be'enilk'oja'anilo'ob yéetel le koja'anilo'ob ku k'askúunsiko'ob u tuukul máako' ku tukla'ale' \$47 *mil millones* ich *dólares*. Lela' 75% u *PIB*il tu láakal yóok'ol kaab tu ja'abil 2010 (\$63 *mil millones* ich *dólares*).

Le beetike' le meyaj tuukula' k'a'abéet u yila'al je'e bix junp'éel xuup k'a'abéete' tumen ku ts'aik junp'éel bej u xíimbalt le noj lu'umo'ob yo'osal:

- I. U kanáanta'al toj óolal yéetel u kanáanta'al u múuk'il u meyaj le kajnaalo'ob te' noj lu'umo'obo'.
- II. U ka'ansa'al tuukul máak u ti'al u saasilkúunsa'al u na'at ba'ax unaj u ma'anal ti' jaantbil, ba'ax ku ye'esik le k'a'ay péektsililo'obo' yéetel le *tecnologías de información y comunicaciono'*, le *deporteo'*, le *seguros* ku ko'onol yo'osal k'oja'anilo', beey xan

III. U yila'al ba'ax meyajilo'ob ma'alobtak ka meenta'ak yéetel u máas utskúunsa'al tu láak' noj lu'umo'ob yóok'ol kaab u ti'al u junp'íitkúunsa'al u tojol u ts'a'akal k'oja'anilo'ob.⁴²

U éejenil le Comité Ejecutivo ti' le OPS ti' u meyajil kaaj yéetel wíinik u ti'al u taanikunsa'al u kanáanta'al yéetel uts'aakal le ch'ujuk k'i'ik'o beey xan le polokilo'.

Le ju'una', u t'aan noj lu'umo'ob ku taakpajalo'ob ti' u éejenil 48 ti' le ***Organización Panamericana de la Salud*** paybeeta'an tu ja'abil 2008ak, uti'al u ts'a'akal u talamil le polokil yéetel le ch'ujuk k'i'ikel te' noj lu'umilo'ob Américao'.

Le éejenila' ku ts'aiknu'uk u ti'al u paklan antikuba'ob le wíiniko'ob yaanti'ob u kuuchil koonolo'obo' yéetel le kajnalilo'obo'. Beyo' je'el u beeytal u yojéeta'al ba'ax ma'alob u ma'anal tumen le aj maanalo'obo' ti' jaantbilo'. Beey xane' je'el u páajtal u beeta'al meyajilo'ob ku k'a'aytiko'ob ma'alob kuxtal tu kuchil meyaj máake'.

“Ka' beeyak u ma'alobtal u kanáanta'al máak ti' le polokil yéetel ti' le ch'uujuk k'i'ikelo' k'a'abéet u beeta'al ma'alob kuuchilo'ob uti'al u péeksik u wíinkilal máak yéetel u ya'abtal jejeláas ma'alob jaanalo'ob ku ts'aik tojóolal, le meyaja' u paajtale' chen yéetel u much' meyaj tuláakal le molayo'obo', ma' chen u meyaj le molay ku kanáantik u toj ólaal máako”.

“Ka utsi' ts'íibta'ak u ju'unil le janalo'ob ku konla'ajalo' yéetel ka ka'ansa'ak le kajnalilo'ob u te'eto'ob ma'alob janalo'ob, ka paybeeta'ak u beelil ka' ko'onok ich utsil túukul u janal paalal yéetel tankelemo'ob”; ka “k'a'abéetkunsa'ak le jejeláas ba'axo'ob tu'ux ku ts'abal ojéeltbil t'aano'ob (je'e bix le nu'ukul paax, nu'ukul e'esaj ochel, t'aan ti' ju'uno'ob yéetel ti' *internet*) uti'al u ts'aba' tsiikbalo'ob ti' u ka'ansaj máak, ti' u yajsa'al túukulo'ob; beey xane' k'a'abéet le noj meyajo'ob tu'ux ku ts'aabal ojéeltbil t'aano'ob ti' tu láakal kajnalilo'ob”.

“Ka' ma'alobkiinsa'ak u ch'uukta'al jaytúul le maaxo'ob k'oja'ano'ob yéetel le polokilo' wa yéetel le ch'uujuk k'i'ikel'o', beyo' wa ka beeta'ake' u pajtal u jóok'sa'al a'almajt'aano'ob u ti'al u p'íisil le meyajo'obo'.”

“Ka meyajta'ak tumen tuláakal le molayo'ob u kanáanta'al u tojóolal wíiniko', meyajilo'ob uti'al u ma'alobkinsa'al u áantajil le maaxo'ob k'oja'ano'obo' yéetel le

⁴² OMS. Proyecto de plan de acción para la prevención y el control de las enfermedades no transmisibles 2013-2020. 6 de mayo de 2013. http://apps.who.int/gb/ebwha/pdf_files/WHA66/A66_9-sp.pdf
SECRETARÍA

polikilo' beey xan yéetel le ch'ujuk k'i'ik'elo', te' áantaja' k'a'abéet u takpajal le kananóolo'.⁴³

U meyajil kaajo'ob uti'al u kanáanta'al yéetel u ch'eensa'al le xma' pak'be'enil k'oja'ano'ob OMS-OPS, 2012.

Te' ja'ab 2012ako' le *Organización Mundial de la Salud* yéetel le *Organización Panamericana de la Salud* tu meyajto'ob junp'éel ts'íib u k'aaba' *Estrategia Nacional* uti'al u ch'en xikinto'ob le noj kaajo'ob le meyajto'ob ti' ka' beeyak u xu'ulo' le k'oja'ano'ob xma' pak'benilo'obo'. K'a'abéet u éejenta'al u t'áani' tuláakal le molayo'ob "ka u ch'aa muuk' le tsikbalo'ob yéetel le muuch' meyajto'ob ku betiko'ob le molayo'ob ku taalbalo'ob te' mek'tanbail yéetele' ku taalbalo'ob te' ajkonolo'ob bey xan le ku talbalo'ob te' jejela'as molayo'ob ka beyak u yila'al ba'axten ku ka'anaj yéetel ba'ax k'abéet u yuuchuj ka' u ts'aa le xma pak'benil k'oja'ano'ob, u muuk'insa'al bix kun ch'uukbil yéetel "bix kun p'íisbil le meyaj ku beeta'al yo'osal le xma' pak'be'enil k'oja'anilo'obo' uti'al u yila'al wáa ma'alobo'ob yéetel ba'ax ku meetik yo'osal le tojóolalo' yéetel u ch'iijil le noj lu'uma', beey xane' yo'osal u yila'al buka'aj u tóojol"; u muuk'insa'al "le meyajto'ob uti'al u junp'íitkunsal le ba'alob k'oja'ankunsik máako' yéetel u ya'abkunsal le ba'alo'ob t'aajkunsik máako'ob".

"Ku yilik ka'a uuchuk junp'éel meyaj tu'ux ka takpajak le mek'tan mailo'ob, le nuukuch konolo'ob, le kuchil xooko'ob yéetel tuláakal kajnalil waay te' noj lu'umila'. Beey xane' ku táakbesik junp'éel paklan meyaj ichil le *Organización Panamericana de la Salud (OPS)* yéetel tuláakal le OMSo'"

"Ku táanilkunsik u kananóolalil toj óolal, xook yéetel u kanáanta'al le máako' tsaayal ti'ob xma' pak'be'enil k'oja'anilo'ob, u yila'al wa kajal ku meetik ti'ob, u yila'al u ts'akalo'ob, yéetel wa ma'aloob u yaantalo'ob, bey xaan ti' le ku tukulta'al u paajtal u k'oja'antalo'ob."⁴⁴

⁴³ OMS. Métodos poblacionales e individuales para la prevención y el tratamiento de la diabetes y la obesidad. 2008. http://www.paho.org/hq/index.php?option=com_docman&task=doc_view&gid=15558&Itemid

⁴⁴ OMS-OPS. 28a CONFERENCIA SANITARIA PANAMERICANA. 64a SESIÓN DEL COMITÉ REGIONAL. http://www.paho.org/hq/index.php?option=com_docman&task=doc_view&gid=19267&Itemid

U a'almaj t'aanilo'ob tak'muk'tik le meyaj túukula'

U meyaj túukulil bix je'el u pajtal u kanáantik u polokil u wíinkilal máak yéetel bix xan u kanáantikubáa máak yo'osal ch'ujuk k'i'ik'ele' u ch'a' nu'uktmaj ba'ax ku ya'alik jejeláas a'almaj t'aano'ob yéetel pikju'uno'ob. Te'ela' ti' ku tso'olol wa jayp'éelo'obi':

U Noj A'almaj T'aanil u Lu'umil México⁴⁵

Tu *artículo* 4^oil le Noj A'almaj T'aana' ku ya'alik yo'osal u páajtalil toj óolal, tu yóox yéetel tu yuk xoot'ol ts'íibilo'be' ma' chen u yóolil ba'ax síijik le ju'un je'ela' ku tso'ololo', láayli' xan ku tak'muk'tik u meyaj le *Secretaría de Saludo'*: "Tu láakal máak yaan u páajtalil u toj óolal. Le a'almaj t'aano'obo' leti'ob kun a'alik bix k'a'abéet u yúuchul u kanaanil le toj óolalo' yéetel yaan xan u ya'alik bix kun táakpajal u meyaj le jo'ol poopilo'ob le mek'tan lu'umilo'obo' yéetel u jo'ol poopil le noj lu'umo' je'e bix u ya'alik le u yuk lajun jáatsil le u *artículo* 73il le Noj A'almaj T'aano'.

Beey xane' le Noj A'almaj T'aano' ku ya'alik xan yo'osal u páajtalil máak u ti'al u janal, lela' a'ala'ab tumen le Jo'ol Poopilo' ka' jóok'sa'ab k'aj óoltbil te' *Diario Oficial de la Federación* junp'éel 13 ti' *octubre* tu ja'abil 2011. U láak' a'ala'ab tumen le jo'ol poopilo' leti' u kanaanil le mejen paalalo' lela' jóok'sa'ab tu k'i'inil 12 ti' *octubre* tu ja'abil 2011 te' *Diario Oficial de la Federación*. Láayli'e' le jo'ol poopilo' tu ya'alaj xane' wiinike' yaan u páajtalil ti' u ch'aik ja', lela' jóok'sa'ab 8 ti' febrero ti' 2012ak te' *Diario Oficial de la Federación*. Tu láakal le lelo'oba' jach k'a'abéeto'ob ti'al u ts'aiko'ob u múuk' u kananóolalil u toj óolal u kajnaalilo'ob México.

U A'almaj T'aanil Toj Óolal⁴⁶

Le a'almaj t'aan je'ela' ku ya'alik tu láakal ba'ax je'el u páajtal u meentik le *Secretaria de Saludo'* le beetike' ku ts'aik na'atbil tak buka'aj ku naakal u muuk'il le túukul meyaj. Tu *artículo* 3 ku ya'alike' u kanaanil le toj óolalo': "XII. U kanáanta'al, u ka'ansa'al yéetel u ch'úukta'al wa ma'alob u jaanal máak, yo'osal k'oja'anilo'ob tu beel u yíik' máak, yo'osal k'oja'anilo'ob tu puksi'ik'al yéetel u beelil u k'i'ikel máak, béey xane' yo'osal k'oja'anilo'ob ku taalbalob ti' ts'u'uts' chamal"

Beey xane' tu *artículo* 115e' ku ya'alike' le *Secretaría de Saludo'* yaan u meyajtik:

I. U ch'uukta'al máantats' bix yaanik u wíinkilal máak ti' *nutrición*.

⁴⁵ NDT: Ich kastlan t'aane' u k'aat u ya'ale' *La Constitución Política de los Estados Unidos Mexicanos*.

⁴⁶ NDT: Ich kastlan t'aane' u k'aat u ya'ale' *Ley General de Salud*.

II. U ya'alik bix k'a'abéet u yúuchul meyajo'ob ti' u ka'ansajil *nutrición* yéetel u kanaanil u ts'a'akal *desnutrición* yéetel polokil. Le meyajo'oba k'a'abéeto'ob ichil óotsil máako'ob tumen beyo' yaan u ts'aiko'ob k'aj óoltbil bix u yuuchul ma'alob janal.

III. U ya'alik bix u yúuchul u kanaanil le *nutriciono'*, bix kun p'íisbil le meyaj kun méentbil te' jejeláas táanxel tu'uxilo'ob tu'ux mina'an meyajo'ob ku meenta'alo'ob tumen le mek'tan mailo'.

IV. U ya'alik bix k'a'abéet le janalbe'eno'ob kun kombilo'ob te' kuuchilo'ob koonolo'obo' yéetel le uk'ulo'ob mina'an *alcoholichilo'obo'*.

V. U yilik u yúuchil xak'al wa kaxáan túumben na'ato'ob (*químicas, biológicas, sociales* yéetel *económicas*) u ti'al u k'aj óolta'al bix e *nutrición* yaan ichil le kajnaalo'obo' ka' u ya'al ba'ax k'a'abéet u méenta'al u ti'al ka' yaanchajak junp'éeel ma'alob toj óolal ichil u wíinikil le kajtalilo'obo'.

VI. U ya'alik ba'ax k'a'abéet u jaanta'al yéetel ba'ax k'a'abéet u meenta'al u ti'al u jaanta'al le janalbe'eno'ob k'a'abéetak tu wíinkilal máako'.

VII. U ya'alik bix ka'abéet u t'ooxol u jaanta'al le janalbe'eno'obo'. Le *harinao'ob* ku taalbalob ti' *trigo* yéetel ti' xi'imo', yaan u k'a'ata'al ka' ma'alobkúunsak ba'ax ku taasik ichil ti' u wíinkilal máak, yaan u ya'alal ba'ax k'a'abéet u ts'aabal ichil yéetel buka'aj.

VIII. K'a'abéet u ts'aabal te' *Secretaría de Economía* tu láakal ba'axk'a'abéet u yojéeltikyo'osal le *nutrimentos* ma'alobtak tu wíinkilil máako'o u ti'al ka' beeylajak u ya'alik bix kun úuchul le meyajo'.

U A'almaj T'aanil u Molayilo'ob u Méek'tan mail u Noj Lu'umil México⁴⁷

U a'almaj t'aanil u molayilo'ob u mek'tan mail u noj lu'umil Méxicoe' láayli' xan ku tak'muk'tik le meyaj túukula'. Lela' tumen tu *artículo* 39e' ku ya'alik ba'ax meyajilo'ob k'a'abéet u meentik le *Secretaría de Saludo'*.

I. U ya'alik ba'ax meyajilo'ob kun méentbil ti' tu laakal le noj lu'uma' u ti'al u ts'aabal aantaji, u ti'al u yúuchul ts'aak yéetel u ti'al u kanáanta'al toj óolal. Te'ela' ma'atan u táakpajal u kanaanil le ba'pachilo'. Beey xane' yaan u paybétik tu láakal le áantajil yo'osal toj óolal ku ts'aik u molayilo'ob u mek'tanmail le noj lu'uma' wa u láak' molayilo'ob wa ka' jóok'sa'ak.

⁴⁷ NDT: Ich kastlan t'aane' u k'aat u ya'ale *Ley Orgánica de la Administración Pública Federal*.

VI. U tukúultik, u ya'alik bixi, u paybéetik yéetel u p'ísik le meyaj ku meentik le *Sistema Nacional de Saludo'*. U ti'al u taan óolta'al u páajtalil máak tu yo'osal toj óolale' k'a'abéet xan u yilik bixk táakpajal le jejeláas molayilo'ob ku kanáantiko'ob le toj óolalo'.

Beey xane' yaan u t'anik yéetel u paybéetik u taakpajal le kajnaalilo'ob yéetel le nukuch koonolo'ob te' meyajob ku meentik le *Sistema Nacional de Saludo'*. Yaan u meyajtik a'almaj t'aanilo'ob u ti'al u taakpajlo'ob te' meyajob yéetel u ti'al u yuuchul ma'alob.

VII. U tukúultik yéetel u kanáantik bix u yúuchul le ts'aako', u kananóolalil le toj óolalo', le aantajilo' yéetel u ch'uuk'tik meyajilo'ob u ti'al le *Sistema Nacional de Saludo'* u ti'al ma' u k'oja'antal máak.

IX. U tsolik, u t'oxik yéetel u yilik u meyajilo'ob ti' u kananóolalil le toj óolal ti' tu láakal le noj lu'umo'.

X. U yilik u meyaj le *policía sanitaria general* ti' tu láakal le noj lu'uma', ba'ale' ma'atan u táakpajal le *agropecuario'*, chen wa u ti'al u kanáanta'al u toj óolal wiinik.

XII. U yilik u kanáanta'al bix u meenta'al, bix li'sa'al, bix u ts'aabal, bix u bisa'al, bix u taasa'al yéetel bix u maansa'al tu láakal le janalbe'eno'obo yéetel le uk'ulo'obo'.

Le beetike' le *Secretaría de Saludo'* taan u ch'a' jo'oltik u páayt'aantik yéetel u paybéetik tu láakal le mek'tan mailo', le kajnaalo'obo' yéetel le nukuch konolo'obo' yo'osal u meyajob muuch' u ti'al u xu'ulsa'al le xma' pak'be'enil k'oja'anilo'obo'.

U A'almaj T'aanil u ch'a' túukulil meyaj⁴⁸

Ti' jejeláas u *artículo'obil* u a'almaj t'aanil u ch'a' túukulil meyaj je'el u páajtal u yila'al ba'ax tak'muk'tik le meyajob je'e bix le túukul meyaj je'ela':

Artículo 1° u *yáax fraccionil*. Le a'almaj t'aano'ob ku ch'a' jo'olta'alo'ob u ti'al u yúuchul le *Planeación Nacional de Desarrollo'* ka' úuchuk u meyaj u molayil u mek'tan mail le noj lu'uma'.

Artículo 9°. U molayil u mek'tan mail le noj lu'uma' k'a'abéet u meentiko'ob junp'éeel meyaj tu'ux ka' taanilkúunsa'ak u táakpajal xko'olelo'obi' yéetel ka' xan ila'ak u k'ujsa'al le meyaj te' tu'ux ku ya'alik le *planeación nacional de desarrollo'*. Lela' u ti'al u yila'al ka' úuchuk ba'ax unaj u meent le mek'tan

⁴⁸ NDT: Ich kastlan t'aane' u k'aat u ya'ale' *Ley de Planeación*.

mail te' lu'umo'obo', ka' uuchuk junp'éel keet, ma'alob, yéetel toj be'en meyaj. Lela' k'exa'an tumen yo'osal junp'éel t'aan jóok'sa'ab te' *Diario Oficial de la Federación* tu k'iinil 20 ti' julio ti' 2011.

Artículo 21. E Plan Nacional de Desarrollo' yaan u ya'alik ba'ax k'a'abéet u meenta'al ti' tu láakal le noj lu'uma', bix kun meentbil yéetel ba'ax kun taanikúunsbil u ti'al u yaantal junp'éel toj be'entsil ch'íijil te' noj lu'uma'. Yaan xan u ya'alik buka'aj k'a'abéet u ti'al u yúuchul le meyaj, ba'ax unaj u k'a'abéetkúunsa'al, máax kun meentik, ba'axo'ob a'alma'aj t'aanilo'ob kun ch'a' chi'itbilo'ob. Yaan u beetik t'aano'ob yo'osal le meyaj ku meenta'al ti'al u naajalta'al taak'ino', ti'al u kuxtal máak jun múuch', ti'al u miatsilil máak. Lela' yaan u meentik, ba'ale' yaan xan u táakbesike' le meyajob yaan u yuuchul tu tuukulil ba'alob k'askúunsik le ba'pachilo'. Yaan xan u ya'alik tu láakal meyaj kun úuchul ichil le *programas* ku jóok'ol te' *sistema nacional de salud democráticao'* le ts'aab u t'aanil u k'e'exel te' *Diario Oficial de la Federación* tu k'iinil 27 ti' enero ti' 2012o'.

Artículo 23. Le meyajob kun jóok'olo'ob te' *sectorialeso'obo'* yaan u tak'muk'ta'alo'ob yéetel le ba'ax ku ya'alik le *Plano'*. Yaan u ya'alik ba'axten kun úuchul le meyajob ba'ax ku taanikúunsa'al, ba'ax a'alma'aj t'aanilo'ob nu'ukbesik le meyajob. Beey xane' yaan u ya'alik buka'aj ku tukla'al u xu'upul, ba'ax kun k'a'abéetkunsbil, yéetel máax kun meentik.

Le meyaj túukul yaan te' ju'un je'ela' ku takmuk'ta'al yéetel ku nu'ukbesa'al tumen le *Plan Nacional de Desarrollo 2013-2018ko'*

U a'alma'aj t'aanil ti' u táan óolta'al le aj maanalo'obo'⁴⁹

Te' ichil le túukul meyaj lela' ku táakbesa'al u kanaanil le ajmaanalo'obo' le beetike' ku tsola'al le t'aano'ob ku chikpajlo'ob tu a'alma'aj t'aanil ti' u táan óolta'al le aj maanalo'obo'.

Le ba'ax ku kaxtik le a'alma'aj t'aan lela' yaan u yil yéetel u ts'aik k'ajóoltbil u kanáantik u páajtalil yéetel u miatsilil le ajmaanalo'obo'. Beey xane' ku kaxtik ka yaanlak junp'éel keet bisbail ichil aj maanalo'ob yéetel aj koonolo'ob tu'ux mina'an tuus ichilo'ob.

Ka' yaanak junp'éel keet bisbaile', k'a'abéet:

⁴⁹ NDT: Ich kastlan t'aane' u k'aat u ya'ale' *Ley Federal de Protección al Consumidor*.

- I. U táan óolta'al u kuxtal yéetel u toj óolal wíinik yo'osal ma' u loobita'al tumen ba'alob ku máanik wa yo'osal ba'alo'ob ku beetik tumen taan u maan u maanej; beey xane' yo'osal u kanáanta'al ma' u máanik junp'éelloob áantajil. Junp'éel jats ts'íib k'eexa'an DOF 04-02-2004.
- II. U ka'ansajil bix unaj u k'a'abéetkúunsa'al le ba'alo'ob yéetel le antajo'ob ku ma'analob yo'osal u ma'alob yeeyta'al máakalmáak k'a'abeti'.
- III. U ts'aabaj k'aaj óoltbil tuláakal yo'osal le ba'alo'ob wa áantajo'ob ku ma'anal je'e bix buka'aj ba'ax yaan ichil, bixi' yéetel bajux, beey xane' k'a'abéet u ya'alik wa unaj u kanántikubaj máak ti'.
- IV. U táan óolta'al yéetel u yutskúunsa'al u nu'ukul wa u tojbe'enil máak wa junp'éel túulis kaajal
- V. U béeytalil u yu'uba'al le maaxo'ob ku máanalo'ob tumen le mek'tan mailo' uti'al u kananóolta'al yéetel u yutskúunsa'al u un'ukulo'ob wa u tojbe'enil máak wa junp'éel túulis kaajal, beyo' ku kanaanta'al u páajtalil, u taak'iin yéetel u jejelaas paybeeno'ob le ajmaanalo'obo'; *Fracción reformada DOF 04-02-2004.*
- VI. U ts'aabal óojelil yéetel u xma' talamilo'ob ti' le ajmáanalo'obo' uti'al u táan óoltiko'ob u pajtalilo'ob; *Fracción reformada DOF 04-02-2004.*
- VII. U táan óolta'al ma' u tusa'al wáa u ta'absa'al le ajmaanalo'ob yéetel le ba'axo'ob ku k'aayta'al te' sáasil peeksaj óochelo'obo', beey xan ma' k'a'abéet u k'a'amal chen éetas k'ax t'aano'ob le ken uuchuk junp'éel maanalo'.
- VIII. Jach k'a'abéet u tan óolta'al le ajmáanalo'ob le ken maananalko'ob yéetel jejeláas nu'ukulo'ob *electrónicos*, wa *ópticos* wa u láak'o'ob u ti'al u kanáanta'al u k'aabao'ob yéetel u láak' t'aano'ob ku ts'aako'ob ken maanalnako'ob. *Fracción adicional DOF 29-05-2000. Reformada DOF 04-02-2004, 19-08-2010.*
- IX. U éejenta'al u páajtalil yéetel le ba'axo'ob unaj u meenta'al le ken uuchuk máanaj yéetel koonol, k'a'abéet u yila'al beey ka' uuchuk; *Fracción adicional DOF 04-02-2004. Reformada DOF 19-08-2010.*
- X. U táan óolta'al u páajtalil mejen paalal, ch'ija'an nukuch máako'ob, le ma' jach chuka'an u na'ato'obo' wa yaan loobil ucha'anti'obo', béey xan le masewalo'obo'.

U a'almaj t'aanil le noj lu'umil yo'osal k'a'ayilo'ob ku yúuchul tu nu'ukulilo'ob paax yéetel cha'an⁵⁰

⁵⁰ NDT: Ich kastlan t'aane' u k'aat u ya'ale *Ley Federal de Radio y Televisión.*

Le *Estrategia Nacionalo'* ku meyaj yéetel k'a'ay péektsililo'obo ku maansa'al tu nu'ukulilo'ob paax yéetel cha'anle beetike' k'a'abéet u yila'al ichil le *Ley Federal de Radio y Televisión*ba'ax ku ya'alik:

Artículo 67.- U k'a'ayilkoonol ku maansa'al tu nu'ukuliltu'ux ku yu'uba'al paax yéetel tu nu'ukul tu'ux ku yuuchul cha'ane' k'a'abéet:

- I. U suutukil u cha'anil u k'a'ayil koonolo'obe' k'a'abéet u keta'al yéetel u suutukil le ba'ax ku cha'anta'al wa ku yu'uba'alo'.
- II. Ma'atan u k'a'ayta'al kuuchililo'ob ku táabsik k'aak'as *vicioso'ob*
- III. Ma' u k'a'ayta'al ba'alo'ob yéetel aantajo'ob ku tusiko'ob le ajmaanalo'ob wa ku loobitiko'ob máak tumen ku jach maan u k'abo'ob ti' u ya'aliko'ob jach ma'alobtak le ba'ax ku k'aaytiko'obo'.
- IV. Ma' k'a'abéet u maansa'al, je'e bix u ya'alik *Artículo 59 Bis*, k'a'ayilo'ob ku ye'esiko'ob nu'ukulo'ob ku táabsiko'ob máak ti' u loobit u yet máakili'. Beey xan'e ma' k'a'abéet u k'a'ayta'al jaanalo'ob ku beetiko'ob u k'eexpajal u suukil u ma'alob tséentikubaa máaki'. *Fracción adicionada DOF 11-01-1982.*

U A'almaj T'aanil Xook⁵¹

U meyaj tuukulil u ti'al u kanáantik u polokil u wíinkilal máak yéetel u kanáantikubáa máak yo'osal ch'ujuk k'i'ik'ele' ku paybéetik jejeláas meyaj túukulo'ob, ichil le je'elo'oba' ti' yaan le meyaj túukul yo'olal xooko'. U a'almaj t'aanil xooke' jach k'a'abéet ichil le a'almaj t'aanilo'ob ku tak'muuk'tik le meyaj túukula', lela' ku ya'alike':

Capítulo I, Artículo 7, fracción X. U suukbesa'al ichil wíinik le áantajo', beey xan ka u ch'a'ob u na'atil jach unaj u tan óolto'ob u toj óolalo'ob, yéetel u kanaanto'ob u yaantalo'ob yéetel u yíichamo'ob wa u yatano'ob, u tuklo'ob jaytúul u paalalo'ob kun yaantal yéetel ka u yil u ch'íijsiko'ob. Tu láakal le je'ela' k'a'abéet u yuuchul ichil jáalk'abil yéetel chíimpoolil ti' u tsikbe'enil wíinik, ma' u k'a'amal k'aak'as suukilo'ob, ka' na'ata'ak ba'ax taasiko'ob yéetel ba'ax ku taasiko'ob. *Fracción reformada DOF 15-07-2008, 28-01-2011.*

Capítulo III, Artículo 75, fracción IX. – Yaan u bo'ol si'ipilo'ob le maaxo'ob ku méetiko'ob meyajob ku loobitik u toj óolal le xooknalo'obo'.

⁵¹ NDT: Ich kastlan t'aane' u k'aat u ya'ale' *Ley General de Educación.*

Capítulo V, *artículo 59*, párrafo 2. Ti' u ts'aa xookil ti' mejen paalalo'ob ti' *inicial* wa ti' *kindere'* k'a'abéet u ts'aabal máako'ob u xookmo'ob bix u ts'aabal xook ti' mejen paalal; k'a'abéete' le kuuchil xooko' u ts'aik u páajtalil u ma'alob kanáanta'al le mejen paalalo'obo': u beeytal u ma'alob ts'aabalti'ob xook, ma' u yúuchul ti'ob loob yéetel ma' u k'oja'antalo'ob. Beey xane' k'a'abéet u láaj chukbesik ba'ax ku k'aatik le *fracción VII* ti' le *artículo 12* yéetel u laj meentik le ku k'aatik le *artículo 42º*. Ts'o'oke' k'a'abéet xan u k'uchul u núuktakil ilik bix u yúuchul yéetel u chuuk'ta'al le meyajo'obo'.

K'a'ayil ichil u A'almaj T'aanil Toj Óolala'⁵²

Le a'almaj t'aan je'ela' ku ya'alik:

Artículo 23. Ichil u k'a'ayta'al janalbe'eno'ob yéetel uk'ulbe'eno'ob ma' chu káalkunsiko'ob máake' k'a'abéet u ts'aabal k'aj óoltbil ba'ax k'aasil ku taasiko'ob tu wiinkilal máak, beey xane' k'a'abéet u táabsa'al máak ka' méentak junp'éeel ma'alob jaanal.

Le máax méentik le k'a'ayilo' je'el u páajtal ma' u yoksik u'uybil t'aan ichil wa ku meentik le ba'ax a'ala'ab ti' tanbilo'.

Artículo 24. Le máax k'a'aytik le janalbe'eno'ob yéetel uk'ulbe'eno'ob ma' chu káalkunsiko'ob máako' je'el u páajtal u k'exik le ba'ax ku ya'alik ichil le k'a'ayil ku ch'a' chi'ta'al tumen le *artículo 23º* je'e bix u tso'olol te' kaabala':

I. Wa ka' u k'axt'aant yéetel le *Secretaríao'*.

II. Wa le ba'ax ku ya'aliko' ku éejenta'al tumen le *Secretario'*. K'a'abéet u ts'aik ojéeltbil ba'ax k'aasil ku taasik tu toj óolal máak le ba'ax ku k'a'ayta'alo', u táabsik máak ka' ma'alob jaanalnak yéetel ka' u kanáantubaa máak ti' kokoxil, u táabsik máak ka' u kanáantubaa xan ti' loob, wa tu láak' jejeláas k'aak'as suukil ma' uts ti' toj óolali'.

III. K'a'abéet u éejenta'al tumen le *Secretaría* jaytéen kun máansbil le k'a'ay t'aano'. K'a'abéet u yila'al jaytéen u k'a'ayil le koonol ti' tu láakal le *campaña* ku meenta'alo' ba'ax le ku k'a'ayta'alo', bix u k'a'ayta'al yéetel tak tu'ux ku naakal le k'aay t'aano' ka' beeylajak u yila'al jaytéen kun máansbil xan le k'aj óolal ku k'aata'alo'.

k'a'abéete' 5% wa máas ya'ab u teenel kun máansbil le k'aj óolalo'ob ku k'a'atalo', ma'atan u pajtal u k'axt'antal máas junp'íit.

⁵² NDT: Ich kastlan t'aane' u k'aat u ya'ale *Reglamento de la Ley General de Salud en Materia de Publicidad*.

IV. U k'aj óolalil le t'aano'ob ku k'ayta'alo'obo' k'abéet u meenta'al je'ex u meenta'al u k'aj óolalil le ba'ax ku ko'onolo'. K'abéete' jach uts ka' jóok'ok je'ex u jóok'ol u k'ayil le koonolo' je'e bix u ya'ala'al te' kaabalo'.

a) Wa ti' ju'un ku k'ayta'al le koonolo', k'abéet xane' ti' ju'un kun jóok'sbil le k'ay t'aano', yéetele' u k'uchul xan tu láakal tu'ux ku k'uchul u k'ayil le koonolo'.

b) K'abéet u xaantal u k'ayil le t'aano' buka'aj je'ex u xaantalil le k'ayil le koonol máas chowak wa ti' u láak' nu'ukulo'ob ku jóok'sa'alo', je'e bix u nu'ukulil cha'an wa páax.

V. Te' k'ay t'aano'obo', le jkoonolo' chen le k'ay t'aanil ka' u jóok'so', yo'osal u k'aj óolta'al tumen le *Secretaríao'*, ma' k'abéet u k'aytik koonoli'.

Le jo'ol poopilo', yéetel u moolayilo'ob le toj óolalo', ts'o'ok u jóok'siko'ob a'almaj t'aano'ob u ti'al u méenta'al meyaj yo'osal le polokilo'.

Je'elo', le *Comité Consultivo de Normalización e Innovación, Desarrollo, Tecnologías e Información en Saludo'*, 4 ti' agosto ti' 2010ake' tu jóok'saj te' *Diario Oficial de la Federaciono'* j'unp'éel a'almaj t'aan ku k'aba'tik *Norma Oficial Mexicana NOM-008-SSA-2010* u ti'al u meyajta'al le polokilo'. Lela' ba'ax ku kaxtike' u jóok'sik u t'aanilo'ob bix kun meyajtbil le polokilo'.

Le a'almaj t'aan je'ela' ku ya'alike':

I. Tu láakal wíiniko'ob ku ts'a'akalo'ob yaanti'ob polokile' k'abéet u k'amiko'ob junp'éel áantajil tu yo'osal.

II. Ku tsoololik tu láakal le ts'aak unaj u ts'aabal te' k'oja'ano'obo'.

III. Bix k'abéet le ajts'aako'ob kun ts'akiko'ob le k'oja'ano'obo'.

IV. Bix k'abéet le ts'aako'ob kun k'abéetkúunsbilo'obo'.

V. Bix k'abéet u meenta'al le xooto'ob ti' ts'aako', je'e bix le k'aj óola'an tu láakal yóok'ol kaabo' tumen ma'alo'obo' yéetel je'el u pajtal u ka meenta'al jach je'exo'.

VI. Bix k'abéet u meenta'al tu ka'apéeli': le ts'aak yéetel ts'aako'obo' wa le ts'aak yéetel xooto'.

VII. Ba'axo'ob ma' k'abéet u meenta'al le taan u ts'aakal le polokilo', yéetel ba'axo'ob ma' k'abéet u meenta'al tu k'ayil u ts'aakal le polokilo', beey xan u láak' a'almaj t'aano'ob tu yo'osal.

Ulaak' a'almaj t'aanilo'ob k'abéet u ch'a' chi'ta'alo'ob:

- Reglamento de la Ley Federal de Protección al Consumidor.

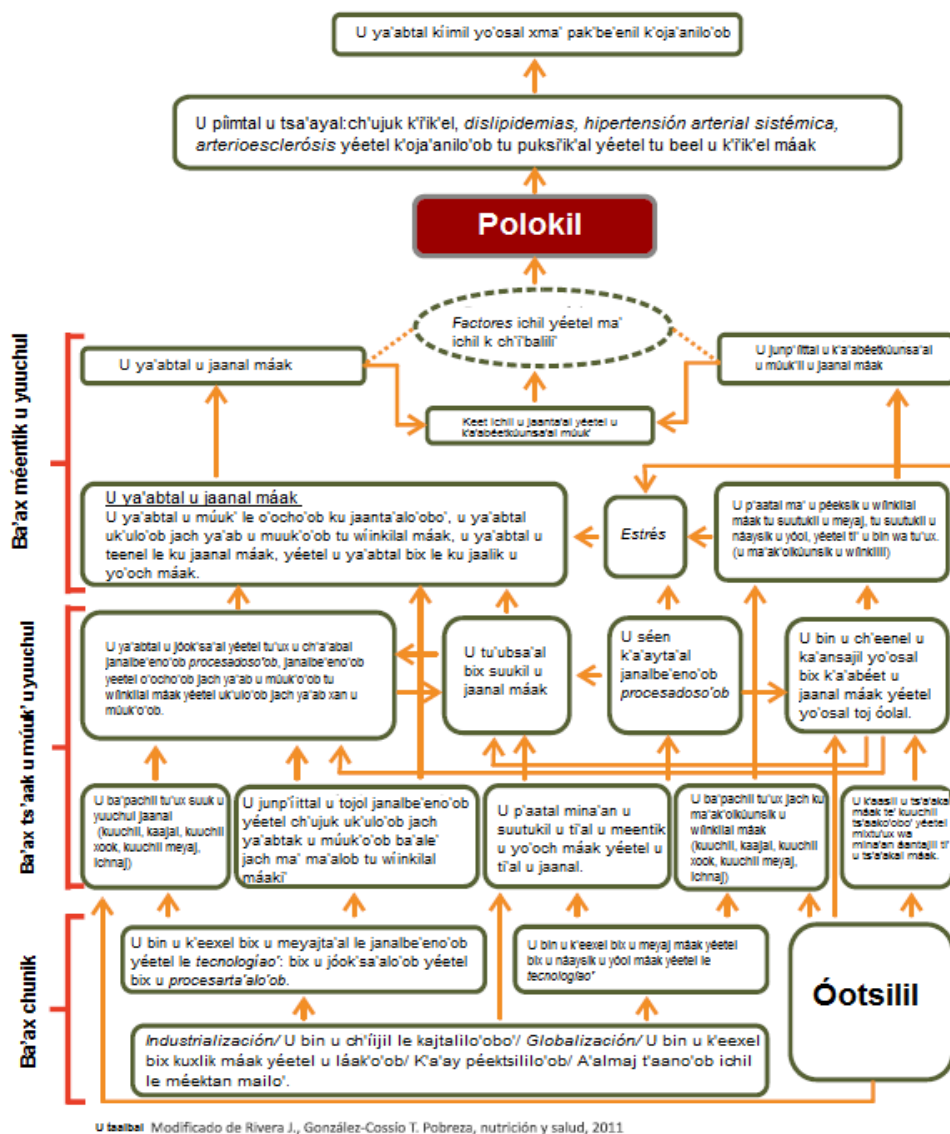
- Reglamento de la Ley Federal de Radio y Televisión.
- Norma Oficial Mexicana, NOM-028-SCFI-2000. *Prácticas Comerciales Elementales de Información en las Promociones Coleccionables y/o por medio de Sorteos y Concursos.*
- Norma Oficial Mexicana, NOM-093-SSA1-1994. *Bienes y Servicios. Prácticas de Higiene y Sanidad en la Preparación de Alimentos que se ofrecen en Establecimientos Fijos.*
- Norma Oficial Mexicana, NOM-086-SSA1-1994. *Bienes y Servicios. Alimentos y Bebidas No Alcohólicas con Modificaciones en su Composición.*
- Norma Oficial Mexicana, NOM-051-SCFI-1994. *Especificaciones Generales de Etiquetado para Alimentos y Bebidas Preenvasados.*
- Norma Oficial Mexicana, NOM-169-SSA1-1998. *Para la Asistencia Social Alimentaria a Grupos de Riesgo.*
- Norma Oficial Mexicana, NOM-009-SSA2-1993. *Para el fomento de la salud escolar.*
- Norma Oficial Mexicana, NOM-017-SSA2-1994. *Para la vigilancia epidemiológica*
- Norma Oficial Mexicana, NOM-031-SSA2-1999. *Para la atención a la salud del niño.*
- Norma Oficial Mexicana, NOM-043-SSA2-2005. *Servicios básicos de salud. Promoción y educación para la salud en materia alimentaria. Criterios para brindar orientación.*
- Norma Oficial Mexicana, NOM-030-SSA2-2009. *Para la prevención, detección, diagnóstico, tratamiento y control de la hipertensión arterial sistémica.*
- Norma Oficial Mexicana, NOM-015-SSA2-2010. *Para la prevención, tratamiento y control de la diabetes mellitus.*
- Norma Oficial Mexicana, NOM-037-SSA2-2012. *Para la prevención, tratamiento y control de las dislipidemias.*

U tak'múuk'il le meyaj túukulo'

Le polokilo' jach leti' tsayik xma' pak'be'enil k'oja'anilo'ob je'e bix le ch'ujuk k'i'k'el *mellituso'* yéetel u láak' k'oja'anilo'ob tu puksi'ik'al yéetel tu beelil u k'i'ik'el wíiniko'ob, le jach kíinsiko'ob u yuumil u noj lu'umil Mexicoo'.⁵³

Le beetike' k'a'abéet u k'aj oolta'al bix yanik le talamil tak tu chuunilo' yo'osal u yila'al máakal máak le ba'alo'ob tsayiko', beyo' je'el u pajtal u ma'alob tukla'al le meyaj'o'ob k'a'abéet u méenta'al u ti'al u ts'a'akalo'.

Te' kaabala' táan u ye'esa'al bix u na'ata'al le polokilo', lela' leti' ts'aik u múuk'il le pikju'una'.

⁵³ Barquera Simón, I. C. (2013). ENSANUT 2012. Evidencia para la Política en Salud Pública. Cuernava, Morelos: Instituto Nacional de Salud Pública.

Le oochel e'esa'aba' táan u tsolik óoxya'al ba'ax táasik u talamil le polokilo'. Kex jujunp'éelil u tso'olol tu láakal bix yanike' k'a'abéet u ya'ala'ale' lelo'oba' laj yaan u yila'ob tu bailo'ob.

K'a'abéet u yila'ale' le u yáax yáal ku k'aaba'tik ba'ax chuniko' jach k'a'abéet u na'ata'al bix yanik tu chuunil le talamila'. Le óotsililo' ya'abkach ba'alo'ob ku taasik, ichil le lelo'oba', u p'aatal ma' u bin máak tu najil ts'aak, u p'aatal ma' u yóojel máak ba'ax uts tu wíinkilal u ti'al u jaanti', u p'aatal ma' u yoojel máak ba'ax uts tu toj óolali', béey xane' óotsil máake' ya'ab u jaantik yéetel u yuk'ik ba'alob séeb u polokkúunsik máak. U láak ba'ax jach k'a'abéet xan u na'atal bix u táakpajal yóok'ol u talamil le polokilo' leti'e *globalizacino'*. Lela' ku meentik u paklan k'exik u koonolo'ob le noj lu'umilo'ob tu bailo'obo'. Yo'osale' le janalbe'eno'ob ku ko'onolo'ob bejla'ako', yaane' wayilo'obe', yaane' táanxel lu'umil u taalo'ob. Lela' ku k'exik bix suukil u jaanal máak yéetel ku táasik xan ya'abkach kuuchililo'ob ku koniko'ob janalbe'eno'ob ku k'aaba'tiko'ob "seeba'an jaanal". Le kuuchilo'ob je'elo'oba' ku koniko'ob janalbe'eno'ob jejelas u núuktakilo'ob yéetel jejeláas buka'aj u muuk'il u polokkúunsiko'ob máak. Béey xane' yéetel le *globalizacino'* ts'o'ok u ya'abtal le nukuch kaajo'ob te' ichil le noj lu'umo'ob ma' jach ayik'alo'obo'. Lela' ku k'exik xan bix u kuxtal máak te' kajtalilo'obo', ku ya'abtal le kis buuts'o'ob ku máansa'alo'obo' yéetel ku junp'íttal le lu'um tu'ux yaan junp'íit k'aaxo'. Lelo'oba' jach k'a'abéet u yila'al bix u táakpajlo'ob tu talamil le pookilo' tumen wa junp'íit lu'um yaan tu'ux je'el u páajtal u bin máake' ku p'aatal mix tu'ux ku bin máak, ku p'aatal ma'ak'ool máak ti' xímbal ku p'aatal ma' táan u péeksik u wíinkilil máak ts'o'okole' ku yaantal le polokilo'.

U laak'e' leti'en *tecnología'o'*, le túumben *tecnología'o'* ku k'a'abéetkúunsa'al u ti'al u meentik u yo'och maako', wa u ti'al u jelbesa'al le o'ocho'obo', ku ts'aik ya'abkach u jejeláasil bix u jóok'sa'al le janalbe'eno'obo'(ku jóok'sik ch'ujuko'ob tak *complementos alimenticios'o'ob*). Tu láakal le ba'alo'ob je'elo'oba' ku meentike' k'a'abéet k oojelo'on bix k yéeytikoon ba'ax k'a'abéet ik jaantik u ti'al k toj óolal yéetel buka'aj unaj ik jaantiki'. Le jejeláas janalbe'eno'obo' ya'ab xan u k'a'aytalo'ob te'jejeláas k'aay peektsililo'obo'(tu maabenil saasil óochel, tu nu'ukulil paax, ti' *internet* yéetel ti' *redes sociales*). Beyo' to'one' jach ya'ab ik iliko'on, uyiko'on yéetel k cha'antiko'on u k'a'ayil le janalbe'eno'ob ku polokkúunsiko'ob máako', ts'o'okole' ku p'a'astiko'ob máak u ti'al u jaanta'alo'ob.

Ts'o'okole' k'a'abéet xan u yila'ale' bix u bin u poloktal máake' yaan u yila' yéetel u ch'i'balil máak. Te' oochel xano' táan u yila'ale' le ba'ax tsayik le polokilo' leti' u sen jaanta'al ba'alo'ob ya'ab u muuk'ilo'ob ti' u polokkúunsik máako', yéetele' yaan xan u yila' tu láakal u ba' pachil bix kuxlik máak: tu náay máak, tu kajtalil máak, u yéet kajtalil máak, bix u kanáantikubaa máak yéetel ba'ax ku bin u yúuchul xan tu láakal

yóok'ol kaab. Tu láakal le lelo'oba' le ken u much'ubaa yéetel u p'atmaj u ch'í'bal máak tu wíinkilalo', ku meentik u poloktal máak⁵⁴.

Le beetike' táan u yila'ale' u ti'al u yutskúunsa'al u talamil le polokilo' k'a'abéet u jóok'sa'al a'almaj t'aanilo'ob te' méek'tan lu'umilo'obo' ka' láaj k'uchuk te' kajnaalilo'obo', beyo' je'el u pajtal u kaxta'al u yutskúunsajil le polokilo'.

Táan ik kaxtiko'on u meenta'al meyajjo'ob ka' k'uchuk ti' tu láakal máak yéetel ka' u ts'ak le polokil tak tu chuunilo'obo', beyo' táan u yáanta'al máak xan u kanáant u toj óolal yéetel u kanáant ba'ax ku meentik tu náay yéetel tu kajtalil u ti'al ma' u k'oja'antal. Táan ik ilik bix je'el u béeytal u sa'ak'ol kúunsik u wíinkilal máake' yéetel bix je'el u pajtal u súukkíinsik u jaantik ba'alob ma'alobtak tu wíinkilal máake'.

Táan u ch'a' chi'ta'al te' pik ju'una' u jach k'a'abéetil le ku táakpajal u núuktakil le noj lu'uma', le kajnaalo'obo' yéetel le nukuch koonolo'ob ichil le meyaj ku meenta'al u ti'al u p'a'asta'al máak u ti'al u ma'alobkúuns u jaanal yéetel ka' u sa'ak'olkúuns u wíinkilil. Le beetike' ichil umeyaj tuukulil u ti'al u kanáantik u polokil u wíinkilal máak yéetel bix xan u kanáantikubáa máak yo'osal ch'ujuk k'í'ik'elo' ku táakbesa'al u k'a'ayilo'ob toj óolal ka' k'uchuk ti' tu láakal kajnaalilo'ob, beey xane' ku táakbesa'al a'almaj t'aano'ob yo'osal xook wa yo'osal meyaj ka' u meent u yaantal junp'éel chímpolal yo'osal toj óolalil tu kuuchilo'ob xook yéetel tu kuuchilo'ob meyaj. Ku táakbesa'al xan p'is meyajil ku taal meentbil tumen muuch' meyajjo'ob mixba'al yaan u yila'ob yéetel mek'tan mail (ONGo'ob). Béey xan ku taakbesa'al junp'éel ajsaj tuukulil ti' le k'aj óola'an máako'ob ichil le kajtalilo' u ti'al ka' u táakbesuba'ob tu meyajil u ch'eejsa'al le polokil yéetel le xma' pak'be'enil k'oja'anilo'obo'.

Láayli' xane' táan ik kaxtiko'one' ka' yaanlak junp'éel múuch' meyaj u ti'al u k'a'ayta'al toj óolal yéetel u ti'al u kanáantikubaa máak ti' le xma' pak'be'enil k'oja'anilo'obo'. Lela' ku táakbesik *IMSS*, *ISSSTE*, *Pemex*, yéetel u láak'o'ob. Beyo' junmúuch' tu láakal le ku meyajjo'ob yo'osal toj óolal te' noj lu'um yéetel te' mek'tan lu'umilo'obo' yaan u ts'aiko'ob u múuk' le meyaj tuukula'.

⁵⁴ Juan Ángel Rivera Dommarco, M. H. (2012). *Obesidad en México: Recomendaciones para una política de Estado* (Primera ed.). México: UNAM

Le talamilo'

U ch'íijil e noj lu'uma' ku xu'ulsa'al yéetel talamilo'ob je'e bix e ku taasik le polokilo' yéetel le ch'ujuk k'í'ik'elo'. Lela' ma' chen u molayilo'ob toj óolal k'a'abéet u meyajtiko'obi', láayli' xan ku táakbesik u láak' molayilo'ob te' mektan mailo', ku táakbesik u kajnaalilo'ob le noj lu'umila' yéetel le nukuch koonolo'obo'. Ts'o'okole' le talamila' jach ku jéenp'uchtik wíiniko'ob otsiltako'ob, naacho'ob yaniko'ob te' kuuchil ts'aako'obo' wa mina'an u tojol o ts'a'akalo'ob.

Jach chíika'ane' le k'oja'anilo'ob ku taalbalo'ob te' polokilo' ku k'askúunsiko'ob u ch'íijil k noj lu'umila'.

U ti'al u meyajtal u talamil le polokilo' k'a'abéet u yúuchul junp'éel muuch' meyaj ichil le óoxtáambal méek'tanmailo' pa'ate' yéetel le kajnaalilo'obo', le múuch' meyajob, yéetel le nukuch koonolo'obo'.

Le beetike' le tuukul meyajob' ma' chen u moolayil toj óolal ku táakbesik ichilí', ku páayt'antik tu láakal máak ka' múuch' meyajnak u ti'al ka' yaanlak junp'éel ma'alob toj óolal ichil le wíiniko'obo'. La'atene' yaan meyajob' ti' meentbil ichil u kuuchil xook, ichil u kuuchil meyaj yéetel kuuchililo'ob tu'ux ku jóok'ol máak u náays u yool. Beyo' le tuukul meyajob' ku k'uchul ti' tu laakal kajnaalo'ob, ts'o'oke' ku táakbesik a'almaj t'aano'ob tu'ux tu láakal u molayil le mek'tanmailo' k'a'abeet u múuch' meyajob' ka' u ts'o'okso'ob le ba'ax tukulta'ano.

Le meyaj kun meentbil u ti'al u ch'eejsa'al le polokil yéetel le ch'ujuk k'í'ik'elo' k'a'abéet u yoksik tu láakal meyajob' ti u kanáanta'al toj óolal. La'aten tuune' yaan meyaj tak ti' u k'a'ayta'al toj óolal yéetel tak ti' u yila'al bix k'a'abéet le ts'aako'ob yéetel le áantajo'ob kun ts'aabilo'obo'.

- U k'a'ayil toj óolal: meyajob'ob u ti'al u ka'ansa'al máak u kanáant u toj jóolal (bix u jaanal máak ma'alob u ti'al wíinkilal), u chíimpolta'al toj óolal ti' jejeláas kuuchilo'ob (kuuchil xook wa meyaj), meyajob'ob yo'osal toj óolal ichil le kajtalilo' (ichil kuuchilo'ob tu'ux ku náaysik u yool máak), u jóok'sa'al a'almaj t'aano'ob ti' u kanáantik u toj óolal máak.
- U kananóoltikubaa máak yo'osal ma' u k'oja'antal. Meyajob'ob u ti'al u yila'al wa ma' k'oja'an máak ti' xma' pak'be'enil k'oja'anilo'ob. K'a'abéet xan u ch'úukta'al tu láakal le ba'alob tsayik e k'oja'anilo'ob je'elo'oba' ka' ts'aabak k'aj óoltbil bix yaniko'ob.
- U yáantajil ts'aak. U ti'al ka' ts'aabak junp'éel ma'alob áantajile' k'a'abéet u ka'ansa'al le jts'aako'obo. Le beetike' ichil le meyajob'ob tukulta'ano' a'ala'abe' yaan u u ka'ansa'al tu láakal le máako'ob ku táakpajlo'ob te' kanáan toj óolalo' bix u kanáantikubaa máak yo'osal x ma' pak'be'enil k'oja'anilo'ob. Tumen le jach k'a'abéet u kanáanta'alo' leti' u toj óolal máako'

yaan u ka'ansa'al máako'ob ku táalbalob'ob xan te' mejen kajtalilob'ob, u ts'o'oksmo'ob wa ma' u xooko'ob.

- U kananóolalil toj óolal yéetel u a'almajt'aanilo'ob u bo'ol máak: k'a'abéet u ch'uukta'al janalbe'eno'ob yéetel uk'ulbe'eno'ob, bix u k'a'ayta'alo'ob. Táan u yila'al ka' ta'akak junp'éel ju'un taanilti'ob tu'ux ku tso'olol ba'axo'ob ku sen taasik, yo'osal beyo', le máako'ob kun maniko'obo' je'el u páajtal u yeeyiko'ob ba'ax u k'aat u jaanto'obe'. Béey xane' tun ya'ala'al ka' bo'olnako'ob le máako'ob ku koniko'ob janalbe'eno'ob wa uk'ulbe'eno'ob jach ya'ab u muuk' u polokkúunsiko'ob máako', mina'an u *nutrientesilo'ob*.

Tu láakal le ba'ax ts'o'ok u tso'ololo' láaj yaan u yila' yéetel u toj óolal máak, ba'ale' lela' ma' u k'aat u ya'ale' wa chen u moolayilo'ob le toj óolal kun meentiko', tu láakal le jejeláas u molayilo'ob le méek'tanmail k'a'abéet u táakpajlo'obo'. Je'e bix uchik u yáax tso'olol te' pikju'un je'ela' táan u páayt'ant'aal tu láakal máak u táakbesubaa te' meyaj je'ela'.

Le beetike', táan u yila'ale', pa'ate' yéetel le ku meyajtiko'ob le janalbe'eno'obo' ka' úuchuk junp'éel múuch' meyaj ka' beeylajak u jóok'sa'al túumben janalbe'eno'ob, wa ka' jel meenta'ak le k'ajóola'ano'obo' yo'osal beyo' u ko'onol túumben yéetel ma'alob janalbe'eno'ob yéetel uk'ulbe'eno'ob te' kajnaalilob'ob. Láayli'e' táan u ya'ala'al xane' k'a'abéet u tso'olol te' jmaano'obo' tu láakal ba'ax yaan ichil le janalbe'eno'ob yéetel uk'ulbe'eno'obo' ma' chu káalkunsiko'ob maako'. Béey xane' táan u ya'ala'ale' ka' ila'ak bix e k'a'ayilo'ob ku meenta'al u cha'ant wa u yu'ub le mejen paalalob'ob yéetel ka' k'a'ayta'ak u sa'ak'olkúunsik yéetel u kanáantik u wíinkilal máak je'e tu'uxak ka' yanake', tak tu kuuchil u meyaj.

Tu láakal le kajnaalob'ob yéetel le múuch' meyajo'obo' paayt'anta'ano'ob ka' u táakbesuba'ob u ti'al u yuuchul le meyajo'oba'. Beyo' yaan u yaantal junp'éel múuch' tsikbal ichil tu láakal máak ti' ka' ila'ak bix u bin e meyajo'ob ku taal meentbil tumen le mek'tanmailo', le nukuch koonolob'ob yéetel le maako'ob ku k'a'aytiko'ob u kanáant u wíinkilal máako'.

Le meyajo'obo' kantáambal u múuk'ilo'ob:

- Le toj óolalo' k'a'ana'an u ch'a' chi'ta'al tumen tu láakal a'almaj t'aanilo'ob.
- Le talamilo' k'a'abéet u yutskúunsa'al taanikúunsbil tu láakal ba'ax ku yuuchul tu'ux ku kajtal máak. Lela' k'a'abéet ku táakbesik u k'a'ayil u kanáantik u toj óolal máak tak tu áantajil u ts'a'akal máak.
- K'a'abéet u taanikúunsa'al paklan múuch' meyajil ichil molayo'ob yéetel kajnaalob'ob.

- U ti'al ka' ma'alob meyajnak tu laakal ba'ax ku tukulta'al u meenta'al yéetel le meyaj tuukula' k'a'abéet u p'í'isil yéetel u tso'olol tu láakal ba'ax ku meenta'al.

U múuk'ilo'ob le meyaja'

Kaxáan na'ato'ob yéetel e'esajo'ob.

U ch'íijil le noj lu'uma' ku tak'muk'tikubaa ti' tu laakal ba'ax ku taal meentbil tumen le kaxan na'ato'obo' yéetel u meyajo'ob. Lela' tumen u ti'al u kanáantikubaa máak yéetel u ti'al ma' u yúuchtal ka' je'elsa'ak le polokil yéetel le k'oja'anilo'ob ku taasiko', jach k'a'abéet u yaanta'al le kaxan na'ato'obo' ku meyajo'ob u ti'al u na'atiko'ob le ba'axo'ob meentik u poloktal máako' wa u na'atiko'ob bix u tsa'ayal k'oja'anilo'ob ma' chu ts'aakalo'ob⁵⁵.

Tu laakal le meyaj ku meenta'al tumen le molayo'ob yano'ob te' noj lu'umo' wa le yano'ob te' najil xooko'obo' jach k'a'abéettako'ob. Le beetike' le meyaj tuukula' ku ch'a' nu'uktik le kaxan na'ato'obo' yéetel tu laakal le ku ye'esiko'ob ma'alob tu toj óolal máako'.

Múuch' paklan meyaj

Le múuch' paklan meyajo' jach k'a'abéet tu'ux le kajnaalo'obo' ts'o'ok u seeba'an k'e'exelti'ob ba'ax janalbe'enilo'ob yéetel uk'ulbe'eno'ob ku ko'onolti'ob, wa ts'o'ok xan u k'e'exelti'ob bix u yiliko'ob u kuxtal máak. U ti'al u súuktal u yilik máak túumben ba'alo'obe' xaan yéetel talam, ts'o'okole' tu láakal bix ik kuxtale' bey u ka'anal tumen le mejen paalalo'obo'.

Tu láakal le maako'ob je'e bix le óotsil maako'obo', le ku taalbalo'ob táanxel lu'umilo'obo', le mejen paalalo'obo', le nukuch máako'obo' máas ma' u yoojelo'ob bix u kanáantiko'ob u toj óolalo'obi', u yutsile' je'el u pajtal u tso'ololti'ob le ba'ax ma' u yoojelo'obo', yéetel je'el u pajtal u yáanta'alo'obe', yéetel u kanáanta'alo'obe'.

Le beetike' k'a'abéet u súuktal u kanáantikubaa máak yo'osal le polokilo'. K'a'abéete' tu láakal tu'ux ku k'a'ayta'al u kanáantikubaa máak, ti' molayilo'ob ma' u ti'il mek'tanmaili', yéetel ti' molayilo'ob tu'ux u ti'al le mek'tanmailo'. Beyo' yaan u yaantal junp'éeel múuch' meyaj ti' u yaantik u k'ex u tuukul máak yo'osal u

⁵⁵Rivera Dommarco, Juan Ángel, et. al. (2012). Obesidad en México: Recomendaciones para una política de Estado. Pág. 27.

kanáantik u wíinkilil máak. K'a'abéet u múuch' tsikbata'al yéetel u na'ata'ale' le polokil yéetel le ch'ujuk k'i'ik'elo' junp'éel talamil ma' chen u ti'al le molayilo'ob ku kanáantik le toj óolalilo'⁵⁶.

Le múuch' meyajó' ku táakbesik junp'éel meyaj ku na'ata'al tu'ux ku yutskúunsa'al múuch' junp'éel talamil ku luubul yóok'ol jun múuch' máako'ob. Beya' tun u ch'a' chi'ta'al bix u meentik u meyajil le kananóol toj óolal jujuntúulil ichil le múuch' máako'obo'.

Júulman meyaj

Le juulman meyajó' ku k'a'abetchaja' ichil junp'éel múuch' yaantalil ichil le molayilo'ob, beyo' ku beeytal u ch'íijil u sostenibilidad yéetel junp'éel kéetil ich wíinik, béey xane' ku sayabtal u meyajil u kanaanil le toj óolalo'. U paklan k'axmilubail le a'almaj t'aano'obo' ku meetik u k'e'exel bix u yúuchul le mek'taanilo'. Le jo'ol poopilo'obo' je'el u páajtal u jóok'siko'ob a'almaj t'aanilo'ob wa meyaj tuukulo'ob junp'éelili' ba'ax ku kaxtiko'obe', junp'éelili' bix u kaxantiko'ob u yutsil u kuxtal máake'. Beeyxane' k'a'abéet u ts'aiko'ob ojéeltbil bix u meentik u meyajó'ob. Lela' u k'aat u ya'ale' k'a'abéet u yaantal junp'éel múuch' meyaj ichil le kajnaalo'obo' yéetel le nukuch koonolo'obo'.

U ti'al ka' uuchuk e lela' k'a'ana'ane' u moolayilo'ob le toj óolalo' u ch'ikmuba'ob meyaj u ti'al u yutsil le kajnaalo'obo' yéetel u táaksiko'ob tu láakal máak. Leti'obe' jach k'a'ana'ane' u yoojelo'ob bix k'a'abéet u meentiko'ob u meyajó'ob yéetel tak'muk'ta'an e lel tumen u a'almaj t'anilo'obo'. Lela' laayli' xane' u k'aat u ya'ale' k'a'abéet u yaantal junp'éel ma'alob paybeetil yéetel múuch' áantaj meyaj tubail tu laakal e ku táakpajlo'obo'⁵⁷.

Paklan meyaj ichil le moolayilo'obo'

Ichil tu laakal ba'ax ku yuuchul te' k'iino'oba' k'a'abeet u meenta'al meyaj tu'ux ka' u táakbeskubaa tu láakal le táak u meyajó'ob tu yo'osal le toj óolalo', tu láakal le ku meyajó'ob te' mek'tanmailo' yéetel tu láakal u láak' k'aj óola'an maako'ob uts tu yicho'ob . Beyo' ichil le meyajó'ob tun ku tukla'alo' yaan u táakbesa'al u kananóolalil le toj óolal ichil tu láakal u meyaj le jo'ol poopil ichil le jejelás molayilo'obo': u molayilo'ob toj óolal, meyaj lu'um, k'a'ay peeksajilo'ob, xook, meyaj, energía, medio ambiente, finanzas, alimentación, relaciones exteriores,

⁵⁶ Aguirre Huacuja, E. La Corresponsabilidad Operativa en la Atención Primaria a la Salud. Salud Pública de México 1994; 36:210-213.

⁵⁷ Declaración de Adelaida sobre la Salud en Todas las Políticas, OMS, Gobierno de Australia Meridional, Adelaida 2010.

vivienda, justicia y seguridad, legislación, desarrollo social y económico, deporte, impuesto y recaudación, comercio e industria, transporte, planificación urbana, tu láakal ba'ax yaan u yila' yéetel taankelemo'ob, yéetel meyajo'ob yeetel múuch' meyajo'ob ma' ichil le mak'tanmail yano'obo' yéetel meyajo'ob yéetel nukuch koonolo'ob.

U tia'al ka' láaj meenta'ak le múuch' meya ku tukla'al u meenta'al yéetel le jejeláas moolayilo'obo' k'a'abéet u yaantal junp'éel múuch' tsikbal ichil u núuktakilo'ob ts'aano'ob tumen le jo'olpoopilo', u nuuktakil le múuch' meyajo'ob ma' ichil le mek'tanmail yano'obo', le kajnaalilo'obo' yéetel le nukuch koonolo'obo'. Beyo' je'el u paajtal u ts'aabal u múuk' le meyajo'ob u ti'al u kanaantikubaa máak yo'osal le xma' pak'be'enil k'oja'anilo'obo' yéetel u xu'ulsa'al u t'i'it'beskubaa yano'ob bejla'ako'.

U p'i'isil u múuk' le meyajo'

Ojela'ane' le ba'ax ma' chu p'i'isilo', ma'atan u pajtal u yoje'elta'al wa ma'alob u meyaj. Le beetike', táan u yila'al bix kun p'is muk'bil le meyajo'. Beyo' je'el u pajtal u ts'iibta'al tu láakal ba'ax ku yila'al ku yúuchule', je'el u páajtal u beeta'al k'aatchi'obe', yéetel xak'alilo'ob ka' keta'ak yéetel ba'ax ku yuuchul xan táanxel lu'umilo'o'b yo'osal u yila'al bix je'el u páajtal u ma'alobkúunsa'al le meyajo'. Yaan u meenta'al múuch' tsikbalob ka' béeylajak u ya'ala'al xan tu'ux je'el u páajtal u ka' ch'a'ik bej le meyaj wa ma' ma'alob u jook'olo'. K'a'abéet u meenta'al p'iisilob ka' ila'ak bix u meyaj le jejeláas molayilo'ob ku táakpajlo'obo'. Le meyaj je'ela' k'a'abéet leti' xan e ku chíikpajal le ken k'aata'ak tumen le jo'ol poopil ku tsolo'ob le ba'ax ku meentiko'obo'.

U tso'olol bix u yúuchul meyaj

Ichil le meyajo'ob tukulta'ano'ob u ti'al u bin u ch'iijil e noj lu'uma', le Plan Nacional de Desarrollo 2013-2018 u táakbesmaj u meyaj le jo'ol poopil yéetel le kajnaalo'obo'. Ichil le meyaja' yaan u yaantal bix kun p'isbil le ba'axo'ob ku meenta'alo'obo' yo'osal u máas ma'alokúunsa'alo'ob. Jach bey u ya'alika': "yo'osal le ba'ax a'ala'abo', le a'amaj t'aano'ob yéetel le meyajo'ob ken u jo'os le méek'tanmaila' k'a'abéet u meenta'al múuch' yéetel le kajnaalilo'obo' yéetel je'ex u meenta'al te' k'iino'oba'. Beyo' táan u kaxta'ale' ka' chukpajak u tojol ma'alob meyajo'b, ka' táakbesa'ak u túumben *tecnología* información yéetel k'a'ay, béey xane' ka' u k'aat ka' tso'olok bix u yúuchul le meyajo'obo' je'e bix u ya'alik le artículo 134 te' u Noj A'almaaj T'aanil U Noj Lu'umil Méxicoo': " le taak'in ku

meyajta'al tumen u mek'tanmail u noj lu'umil Mexicoe', u jo'olpoopil le mek'tan lu'umo'obo', le méek'tan kaajilo'obo', le Distrito Federalo' yéetel le molayilo'ob yano'ob ichilo'obo', ku meya'ajta'al yéetel *eficiencia, eficacia, economía*, ich saasilil u ti'al u yila'al u meenta'al le ba'ax tukulta'an u meenta'al yéetelo"⁵⁸.

Ba'ax ku kaxáantik le meyaj túukula'

U nojoch meyajil

U ma'alobkúunsa'al bix kuxlik u kajnaalilo'ob México yéetel u yaantik u bin u ch'íijil u noj lu'umil México le chen je'elsa'ak u píimtal le polokilo', beyo' yaan xan u je'elsa'al le xma' pak'be'enil k'oja'anilo'obo' yéetel yaan u je'elsa'al le ch'ujuk k'í'ik'el mellitus 2 yéetel meyajilo'ob ti' u kanáantik u toj óolal máako, lela' yaan uyúuchul yéetel a'almaj t'aanilo'ob ku k'uchulo'ob tu láakal tu'ux.

Mejen meyajilo'ob

1. U táabsa'al máak u suukbes u kanáant u wíinkilil.
2. U kanáanta'al tu láakal le máako'ob yaanti'ob polokil yéetel ch'ujuk k'í'ik'elo', beyo' je'el u páajtal u ts'a'akalo'obe' yéetel u je'elsa'al le k'aak'as k'oja'anilo'oba'.
3. u meenta'al meyaj u ti'al u yaantal máak ts'akik le k'oja'ano'obo'yéetel u yaantal xan ts'aak, beyo' tu laakal kun paajtal u ts'a'akal.
4. U ya'abtal le máako'ob ku kanáanta'al u toj óolalo'ob yaanti'ob ch'ujuk k'í'ik'el mellitus 2o'.

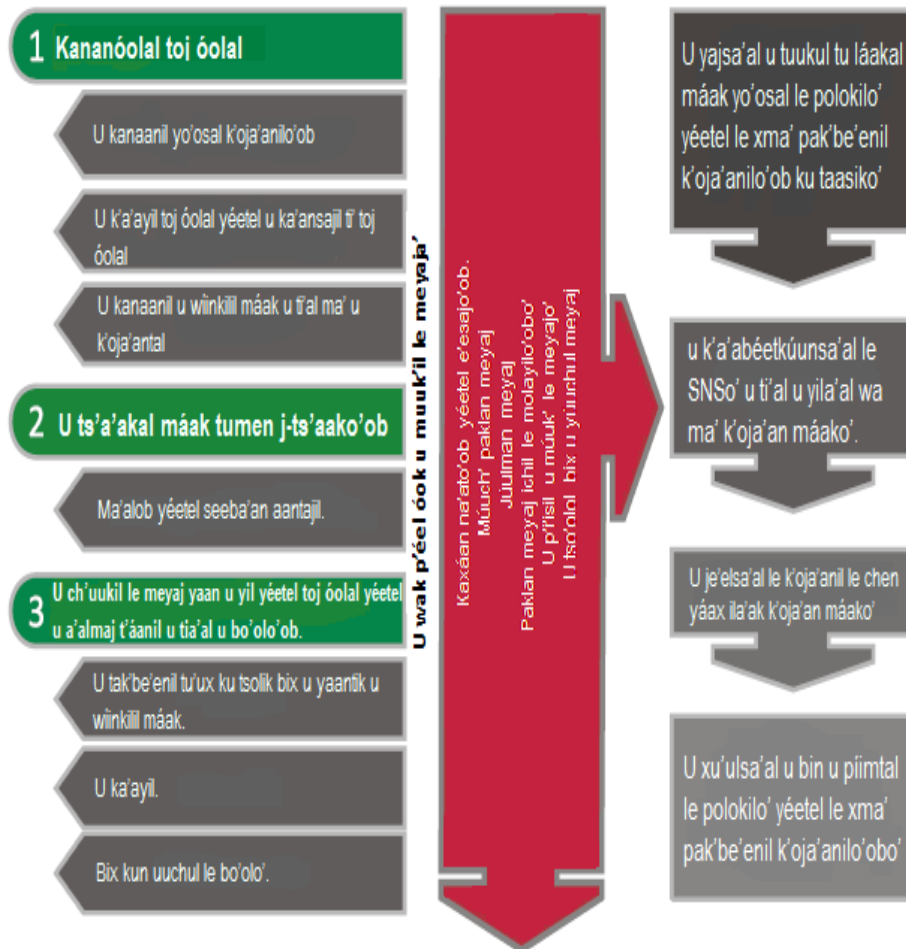
Ba'ax meyajil ku tukla'al u meenta'al tak tu ja'abil 2018

- U junp'íitku'unsa'al le maako'ob ma' nukuchmáo'ob ku k'iimilooob yo'osal ch'ujuk k'í'ikelo'.
- U xak'alta'al u ch'i'balil máak ka' ila'ak wa' ma'atan u pajtal u tsa'ayal ti' máak ch'ujuk k'í'ik'el.
- U junp'íitkúunsa'al le máako'ob ma' chu sa'ak'olkúunsik u wíinkilalo'obo'.
- U je'elsa'al u píimtal le polokil yéetel le ch'ujuk k'í'ik'elo'.
- U ya'abtal u kanáantal le k'oja'ano'ob yo'osal ch'ujuk k'í'ik'elo'.

⁵⁸Presidencia de la República. Plan Nacional de Desarrollo, Pág. 23.

U yóoxtáambalil meyaj bix le ku tso'olol le meyaj túukula'

Le meyaj túukula' ku ya'alike' óoxtáambal bix yanik u múuk'il yéetel wakp'éel u yook bix le ku tso'olol tu'ux yano'ob le meyaj'ob kun meentbilo'obo'.

BIX U NA'ATAL TOJ ÓOLAL ICHIL U K'AX T'AANILO'OB U TIA'AL U KANÁANTA'AL

Te'ela' yaan u tso'olol bix yanik jujunp'éelil le óoxtáambalil múuk' ku taasik u muuk'ilo'ob le meyaj tuukula'. Tu jéel jaatsil ts'íibe' yaan u tso'olol bix yanik jujunp'éelilo'ob:

U yóoxtaambal muuk'ilo'ob le meyaj túukula'

U muuk'il	Ba'ax u biilal	Ba'ax meyajilo'ob ku táakbesik
Kananóolal toj óolal	<p>U kanáantik u toj óolal máak. Lela' yaan u meenta'al yéetel k'a'ayilo'ob tu'ux ku ts'aabal k'aj óoltil bix u kanáanti u toj óolal máak, yaan xan u ka'ansa'al máak u meentej yéetel yaan u ch'úukta'al bix u bin le xma' pak'be'enil k'oja'anilo'ob yéetel wa jayp'éel le ba'axo'ob tsayiko'. Yaan xan u k'a'atik ka' u kanáantubaa máak yo'osal le k'oja'anilo'ob je'elo'oba' yéetel yaan u kaxáanta'al le yaanti'ob le k'oja'anilo'obo'.</p>	<ul style="list-style-type: none"> • U ch'úukta'al le xma' pak'be'enil k'oja'anilo'obo'. • U k'a'ayta'al u kanáantik u toj óolal máak yéetel u ka'ansa'al bix u yúuchul le kanaanilo'. • U kanáantikubaa máak tu yo'osal le k'oja'anilo'obo'.
U ts'a'akal máak tumen j-ts'aako'ob	<p>U ts'a'akal le máako'ob káajal ku meentikti'ob le xma' pak'be'enil k'oja'anilo'obo', je'e bix le ka'anal yanik le ch'ujuk ichil u k'i'ik'elo'obo' wa ts'o'ok u ya'ala'alti'ob yaanti'ob le xch'ujuk k'i'ik'el <i>mellitus</i> 2°, beyo' ma'atan u máastalti'ob. U yilik u chukpajal tu láakal ba'ax k'a'abéet u ti'al u yuuchul u ts'aakil le xma' pak'be'enil k'oja'anilo'obo. Beyo' yaan u yila'al u yaantal ma'alob <i>tecnología</i> u ti'al u meentik u meyaj le kuuchil ts'aako'obo'.</p> <p>U ka'ansa'al tu láakal máak ku táakpajal ti' u ts'a'akal le xma' pak'be'enil k'oja'anilo'obo' . u yaantal u kaxaanil túumben na'anto'ob u ti'al u yila'al bix kun ma'alobkúunsbil u ts'a'akal le k'oja'anilo'oba'</p>	<ul style="list-style-type: none"> • U yaantal bix u bin máak ts'akbbil tu kuuchil ts'aako'ob. • U ma'alob ts'a'akal máa ti' kuuchi ts'aako'ob. • U ka'ansa'alo'ob ma'alob ts'aak le maako'ob ku táakpajlo'ob te' kanáan toj óolalo'. • U yaantal kuuchilo'ob yéetel nu'ukulo'ob u ti'al u yuuchul le ts'aako'. • U yaantal ts'aako'ob yéetel <i>pruebas de laboratorio</i> u ti'al u yuuchul le ts'aako'. • U ch'uukta'al bix u ts'aabal le ts'aako'. • U yaantal junp'éel kuuchil tu'ux ku ts'a'akal le ch'ujuk k'i'ik'elo'. • U yaantal <i>cirugía bariática</i>. • U yaantan xak'al yéetel

		kaxan túmben na'ato'ob u ti'al u yuuchul le ts'aako'
U ch'uukil meyajo'ob yaan u yila'ob yéetel toj óolal yéetel u a'almaj t'anilo'ob u ti'al u bo'olo'ob.	U meenta'al u meyajo'ob u ti'al u je'elsa'al lñe xma'pak'be'enil k'oja'anilo'obo'. Lela' yaa u yuuchul le chen ta'ak'ak u ju'unil tu'ux ku tso'olol bix u yaantik u wíinkilal máa le janalbe'eno'ob wa uk'ulbe'eno'ob ku ko'onolo'obo'. Béeyxane' yaan u yila'al bix kun úuchul u k'a'ayil le lelo'ob ichil mejen paalalo'obo'. Láayli'e', yaan u jóok'sa'al a'almaj t'ano'ob tu'ux kun tso'olol bix kun meentbil u bo'olo'ob le maako'ob ku konko'ob janalbeeno'ob ma chu' jach áantik u wíinkilal máak u ti'al u toj óolalo'	<ul style="list-style-type: none"> • U k'e'exel a'almaj t'aano'ob yaan u yila'ab yéetel u k'a'ayil janalbe'eno'ob yéetel uk'ulbe'eno'ob. • U k'e'exel a'almaj t'aano'ob yaa u yila'ob yéetel u ta'ak'al u ju'unil janalbe'eno'ob yéetel uk'ulbe'eno'ob. • U jóok'sa'al a'almaj t'aanilo'ob u ti'al u bo'olo'ob le maaxo'ob koniko'ob janalbe'eno'ob wa uk'ulbe'eno'ob ma' chu jach áantik u toj óolal u wíinkilil maako'.

1. U kanaanil toj óolal

1.1. U ch'úukil le xma' pak'be'enil k'oja'anilo'obo'

U tukla'al yéetel u meenta'al junp'éel sistema de información (u ti'al u ch'uukta'al le xma' pak'be'enil k'oja'anilo'obo') u ti'al u yilik bix yanik le xma' pak'be'enil k'oja'anilo'obo' (le ch'ujuk k'i'ik'el mellitus 2o' , *hipertensión*, *dislipidemias*) yéetel le polokilo'.

Ichil u ch'uukil le k'oja'anilo'obo' yaan u kaajal u meyajil u ch'úukil le xma' pak'be'enil k'oja'anilo'obo'. Máantats' yaan u k'aj óolta'al bix yaniko'ob yéetel yaan u jóok'sa'al k'aj óolalo'ob yo'osal yo'osal u yila'al bix u bin le k'oja'anilo'oba'. Yaan u yila'al bix yanik tu nojchil le noj lu'uma' yéetel bix yaniko'o'b xan ichil mejen kajtalilo'. Yaan u yúuchul meyaj yéetel u Consejoil le méek'tal lu'umo'obo' yéetel u Consejoil le noj lu'um yo'osal k'oja'anilo'ob mina'an u ts'aako'obo'. Yaa u yila'al bix ucha'anik meyajo'ob tu'ux ma'alob jóok'ik le kanaanilo' u ti'al u ts'aabal k'aj óoltbil yéetel u yila'al wa je'el u páajtal u t'i'it'pajal u meenta'ale'.

Béex xane' yaan u táakpajal u meyaj máako'ob xooknaja'ano'ob wa u yóojlo'ob yo'osal le ch'uukila'.

- U tukla'al bix kun úuchul u ch'úukil le ch'ujuk k'i'ik'el mellitus 2o' , le *hipertensiono'*, le *dislipidemiaso'* yéetel le polokilo'.
- U yila'al ba'axe' kun ch'uukbilo' yéetel bix kun p'isbil, yéete bix u taal tak tu ch'i'balil máak.
- U yila'ale' le kuuchilo'ob yéetel le nu'ukulo'obo' je'el u páajtal u p'isko'ob le ba'ax kun p'isbilo'.
- U jóok'sa'al junp'éeel plataforma tecnológica u ti'al u yúuchul le ch'uuko'.

U ka'ansa'al le máaxo'ob kun meyajjo'ob te' plataformao'.

U yila'al bix kun ts'aabil k'aj óoltbil tu láakal ba'ax ku yúuchul yo'osal le xma' pak'be'enil k'oja'anilo'ob te' méek'tanmailo' yo'osal u yila'al ba'ax kun méentbil.

Te'ela' yaan u yila'al bix kun ts'aabil k'aj óoltbil tu láakal ba'ax yan u yila' yéetel le xma' pak be'enil k'oja'anilo'obo' u ti'al u yila'al bix kun bin u meyajilo'ob le meyaj tuukula'

- K'a'abéet u yila'al máaxo'ob yéetel ba'axo'ob kun ts'aabal k'aj óoltbil ti' leti'ob.
- K'a'abéet u yila'al bix kun ts'aabil k'aj óoltbil yéetel ba'ax kun ts'aabil k'aj óoltbil.
- K'a'abéet u yila'al je'el u páajtal u k'exik u yoolil le meyajjo'.

K'a'abéet u yila'al bix u k'a'abéetkúunsa'al tu láakal le k'aj óolal yaa yo'osal le xma' pak'be'enil k'oja'anilo'obo'.

U yila'al bix u bin u meyaj le meyaj tuukula' yo'osal u yila'al tak tu'ux ku naakal

K'a'abéet u ts'aabal u k'aj óolt le jurisdicciones sanitarioso' tu láakal le ba'alo'ob ku p'i'islo'ob ichil u meyajil le meyaj tuukula':

- U jóok'sa'al reportes estadísticos ti bases de datos tu'ux táabsa'an tu láakal ba'ax úuch yéetel u ts'a'akal le k'oja'ano'ob yo'osal xma' pak'be'enil k'oja'anilo'obo'. Lela' yaan u jóok'sa'al yéetel ma'alob sistemas de información antropométricaso'ob, táakbesa'an xan le genómicoso', ichil tu láakal le molayilo'obo'.
- U yila'al ba'ax ts'o'ok u yúuchul yéetel u meyajilo'ob le meyaj túukula'.

1.2 U k'a'ayil toj óolal

K'a'abéet u k'a'ayta'al u ma'alob tséentik u wíinkilal máak (tu yotoch máak, tu kuuchil xook, tu meyaj, tu kaajal).

U polokil maako' ti' ku taal tu jaanal máak tu'ux: ya'ab u jaanta'al janalbe'eno'ob jach ya'ab u muuk'o'ob tu wíinkilil máak, jach ya'ab u tsaatsel wa jach kaal ch'ujuktak, ts'o'oke' junp'íittak u fibrail yéetel u ja'il. Béey xane' ya'ab u yu'uk'ul káal ch'ujuk uk'ulo'ob yéetel jach ya'ab u jaanal máak.

- K'a'abéet u yila'al ka' ch'eenek u máansa'al u k'a'ayil janalbe'eno'ob ma' patbe'en tu wíinkilil máaki'.
- K'a'abéet u yila'al ka' ch'eenek u jaanta'al ba'alo'ob ch'ujuko'ob, ch'ooch'o'ob yéetel jach ch'ech'elkilo'ob.
- U yila'al bix kun k'aatbil ka' junp'íitkúunsa'ak u porcionil le janalbe'eno'ob industrializadoso'obo' yéetel te' kuuchil kono-jaanalo'obo'.
- K'a'abéet u k'aata'al ka' ts'aabak u chu'uch mejen paalal yéetel ka' chukbesa'ak u tséenta'al yéetel janalbe'eno'ob.
- K'a'abéet u yila'al bix kun k'as je'elsbil u sen ko'onol leche ku k'e'exel yo'osal u chu'uch mejen paalal.
- K'a'abéet u yila'al u k'uchul ja' ti' kuuchil xooko'ob, meyajob yéetel tu láakal tu'ux ku jóok'ol máak u náays u yóol.
- K'a'abéet u sen jáanta'al u yich che'ob, mootso'ob, wi'ob, bu'ulo'ob, neek'o'ob, yéetel fibrao'ob. K'a'abéet u pajtal u ma'anal wa u pa'ak'al ka' jaanta'ak.
- K'a'abéet u pajtal u yeeyik máak ba'ax ken u jaantej. Le beetike' yaan u ts'aabal u ju'unil le janalbe'eno'obo' ka' ila'ak ba'axo'ob ku taasiko'ob, k'a'abéet u ka'anal u yila'al ba'ax k'a'ana'an tu wíinkilal máak.
- K'a'abéet u ka'ansa'al máak u yil buka'aj o'och k'a'abéet u jáantik. K'a'abéet u jok'sa'al o'och'o'ob p'isa'ano'ob ti' kombil.
- Ujóok'sa'al áantajo'ob u ti'al u pak'ik u yo'och máak.
- K'a'abéet u yúuchul paak'al te' kuuchil xooko'obo' beey xan tu paach u naay máak.
- K'a'abéet u ye'es'al bix k'a'abéet u tséentikubaa máak.
- K'a'abéet u sen k'a'ayta'al bix u tséentikubaa máak, u sa'ak'olkúunsik u wíinkilil máak yéetel u sen u'uk'ul ja'.
- K'a'abéet ma' u cha'abal u ko'onol janalbe'eno'ob jach kaal ch'ujuktakoob, kaal ch'ooch'o'ob wa jach ch'ech'elkilo'ob te' kuuchil ts'aako'obo'.

U k'a'ayil ka' u sa'ak'olkúuns u wíinkilal máak (tu yotoch, tu kuuchil xook, tu meyaj, tu kaajal)

U polokil máako' ti' u taal ti' junp'éel kuxtal tu'ux ma' chu sen péeksik u wíinkilal máak. Bejla'ake' tu meyaj, tu xook wa tu yotoch máake' ma' chu jach péeksik u wíinkilal.

- K'a'abéet u k'aata'al tu nojchil le méek'tan kaajo'obo' ka' u meento'ob kuuchilo'ob tu'ux je'el u páajtal u jóok'ol máak u peeks u wíinkilale'.
- K'a'abéet u jóok'sa'al kuuchilo'ob ka' u yilo'ob u yuuchul le péeksaj wíinkilil te' kajtalilo'obo'.
- K'a'abéet u k'a'ayta'al u péeksik u wíinkilil máak tu yotoch máak, ti' kuuchil xooko'ob, tu meyaj máak, yéetel tu kajtalil máak.
- K'a'abéetu jóok'sa'al campañas tu láakal le noj lu'uma' u ti'al u yaajsa'al u tuukul máak u ti'al ka' u yilo'ob jach k'a'abéet u sa'ak'olkúunsik u wíinkilal máak.
- K'a'abéet u yaantal múuch' meyaj ichil múuch' meyajob je'ebix Queremos Mexicanos Activos A.C. yéetel Dar la vuelta A.C.
- K'a'abéet u táakpajal le Secretaría de Educación Pública yéetel le Comisión Nacional del Deporte u ti'al u yiliko'ob bix yanik u polokil le kajnaalo'obo'.
- K'a'abéet u yila'al buka'aj aalil le xoknaalo'obo', k'a'abéet u jóok'sa'al buka'aj u Índice de Masa Corporal (IMC) yéetel u yila'al bix yanik u wíinkililo'ob, beyo' je'el u páajtal u ya'ala'alti'ob ba'ax u rutinail ejercicio ken u meento'ob.
- K'a'abéet u ya'abkúunsa'al jejeláas kuuchilo'ob u ti'al u péeksik u wíinkilal máak (k'i iwiko'ob, nukuch kuchilo'ob koonol, kuuchilo'ob tu'ux je'el u páajtal u náaksik u yool máake')
- K'a'abéet u múuch' meyaj máak yéetel múuch' meyajob mix ba'al yaan u yila'ob yéetel jo'ol poopil u ti'al u meenta'al meyajob tu'ux ku k'a'ayta'al ka' u péeks u wíinkilal máak.

K'a'abéet u méenta'al le meyaj ku k'aaba'tik "11 jugadas para la salud" múuch' yéetel le Secretaría de Gobernación', le Secretaría de Educación Pública', le Federación Internacional de Fútbolo', le Asociación (FIFA), le F-MARC (FIFA Medical Assessment and Research Center), le Federación Mexicana de Fútbolo' (FEMEXFUT). Ba'ax ku kaxta'ale' u toj óolal tu láakal le xoknaalo'obo' yéetel le síijlo'ob nuuno'ob ti' wa ba'axo'(ch'oo'ob, kooko'ob, ma'atan u paajtal u peeksik u wíinkililo'ob, wa xuulul u ch'iijil u na'ato'ob). Ku táakbesa'al xan le ku ya'ala'al yaan bin ti'ob junp'éel trastorno de déficit de atención' wa le yaanti'ob hiperactividad', beey xane' le k'oja'ano'ob yo'osal jaanalo' yéetel le maasawaalo'obo', yaan u yaanta'alo'ob le ken ka'ansa'ako'ob u tseentuba'ob tu beelo' yéetel le ken a'ala'alkti'ob k'a'abéet u péeksik u wíinkililo'ob (kooche' boola).

U ka'ansajil yo'osal toj óolal

Yaan ba'alo'ob suuka'an u meenta'al jach talam u k'e'exel. Le ba'alo'ob suuka'ano'ob je'elo'oba' ti' u taalbalob'ob tu'ux jach yaan ootsililo'. U ti'al ka' k'e'exeko'obe' k'a'abéet u k'exik u tuukul máak yo'osal u yutstal u kuxtal máak. U ti'al u k'e'exel le sukbeenilo'obo', ku k'a'ayta'al ichil le kajnaalo'ob le programas ku tasiko'ob le tuukulo'ob wa le sukbeenilo'ob ku tukla'al k'a'abeto'obo'. Le beetike' "k'a'abeetu jóok'sa'al programas ka' u ka'anso'ob bix ma'alob u tséentik u wíinkilil máak.⁵⁹"

- K'a'abéet u ts'aabal k'aj óoltbil te' t'i'it'besaj péeksililo'obo' ma' ma'alob le polokil tu toj óolal máako'.
- K'a'abéet u ka'ansa'al te' kuuchil xooko'obo' te' nivel junp'éel materia ka' u ka'ans bix u kanáantikubaa máak yo'osal k'oja'anil yéetel bix u kanáantik u toj óolal máak.
- K'a'abéet u jóok'sa'al pikju'uno'ob tu'ux ku tso'olol wa tu'ux ku ka'ansa'al yo'osal toj óolal, beey xane' k'a'abéet u jóok'sa'al cursos en línea ti' j-ts'aako'ob, k'a'abéet xan u t'o'oxol le pikju'uno'ob tu'ux ku tso'olol a'almaaj t'aano'ob jóok'sa'an tumen le noj lu'umo'obo' u ti'al u yila'al bix k'a'abéet u meyaj le kuuchil ts'aako'obo'.
- K'a'abéet u jóok'sa'al jun muuch' maako'ob u yoojlo'ob yo'osal nutrición, u k'a'ayil toj óolal, u kanaanil toj óolal u ti'al u yiliko'ob bix kun úuchul u ka'ansajil le kananóolal toj óolalo', yéetel i yiliko'ob xan ba'ax k'a'abéet u jóoksa'al te' libros te texto gratuitos'obo' u u ti'al u ka'ansa'al u kanaanil toj óolal yéetel nutrición te' xoknaalobo'.
- U k'a'ayta'al bix k'a'abéet u kanáantikubaa máak yo'osal le polokil ichil le jejeláas t'i'it'besaj peeksililo'obo'.

⁵⁹Rivera Dommarco, Juan Ángel, et. al. (2012). Obesidad en México: Recomendaciones para una política de Estado. Pág. 26.

- Le aj maanalo'obo' k'a'abéet u kaniko'ob u na'ato'ob ba'ax yaan ichil le janalbe'eno'ob ku maniko'obo'.

U chúunsa'almuuch' antaj ti' ka' beeyak u taakpajal tuláakal le kajo'

Junp'éel kaajyaan u muuk'e' u kajnalilo'obyéetel u moolayilo'obe'kuts'aiko'ob u múuch' óolalil u taasiko'ob toj óolal ti' tu láakal⁶⁰. Beyo' u kaj naaliloob yéetel u molayilo'ob le kajtalil ku ts'aiko'ob aantaj yo'osal toj óolale', táan u yutskúunsko'ob le talamil tak te' ichil le kajtalilo', beyo' ku páajtal u kanáantiko'ob tu láakal ba'ax k'askúunsik le toj óolalo'.

- Ka' ka'ansa'ak ba'ax k'a'abéet u méenta'al yéetel le polokilo' ka' beeyak u yaantal máak u meyajt tu kajtalil ka' u ma'alobkúun bix yanik yo'osal.
- Ka' yanakmuuch' meyajjo'obka' u ka'anso'ob bix je'el u pajtal u kanáantikubaa máak ti' polokile', ti' xch'ujuk k'i'ik' yéetel ti' u láak' xma' pak'be'enil k'oja'anil.
- Ka' ts'íibta'ak u k'aaba' le maaxo'ob ku ka'ansiko'ob yo'osal toj óolalo' yéetel tu'ux múuch' meyajil yaan.
- Ka' meenta'ak u *comitejil* u ti'al u yilik bix kun úuchul le meyajjo'ob tu kajtalilo'obo'
- Ka' ts'aabakmuuk' ti' le meyajilo'obkuts'o'ololo'ob te ju'una' yéetel u meyajil le ONG'so'.

1.3 Bix ma'atan u k'oja'antal máak

U ch'aabal u t'aanil le meyajilo'obkun meentbilo'ob u ti'al ma' u tsa'ayal ke xma' paak'be'enil k'oja'anlo'obo'

U kanáantikuba máake' ts'o'ok u yila'ale'jachma'alo'ob ti' u biin u ts'aakal le ch'ujukk'i'ik'elo'. Ts'o'ok u yila'albix u beeytal u na'atal wa yaan le k'oja'anil ti' maaka' yéetel bix u kanáanta'al. Ya'ab le máaxo'ob k'oja'ano'obo' ma' k'a'abéeti'ob juntúul *especialistai'*. U yila'al bix kun séeb p'isbil le ba'axo'ob k'a'abéet u p'i'isil te'k'oja'ano'obo' yaan u seeba'ankúunsik u maano'ob yiknal le *especialistao'* yéetel yaan xan u k'amko'ob junp'éel ma'alob aantajil.

- K'a'abéet u jóok's'al junp'éel meyaj tu'ux kun táabsbil máak u kanáantuba ti' k'oja'anilo'ob yéetel u táakbesikuba'ob te' meyajilo'ob ku meenta'alo'obo'.
- K'a'abéet u jóok'sa'al túumben un'ukulo'ob u ti'al u kanáantikubaa máak.

⁶⁰ OMS, Promoción de la Salud. Glosario, 1998 en http://www.bvs.org.ar/pdf/glosario_sp.pdf

- K'abéet u meenta'al túumbennu'ukulo'obyéetel túumben meyajtuukulo'obti' ka' p'aatakma' saajak le k'oja'ano'ob te' ts'aako'obo' ti' ka' seebak u ch'a'ik u yoolo'ob.
- K'abeet u ts'aabal te' kuuchil ts'aako'obo' u *tecnologiailk* yéetel u un'ukulil u ti'al u jóok'sa'al *tamizajestu'ux* ku ch'íjil máako'. Yaan u yila'al u meeta'al le meyaj je'el ya'ab u teenel te' tu'ux ku yila'al k'a'abeto' yéetel te' kuuchilo'ob tu'ux ku ts'a'akal le k'oja'ano'ob yéetel ch'ujuk k'í'ik'elo'.

Ba'ax ku ya'alik k'a'abéet u mental le Sistema Nacional de Saludyo'osal u yila'al wa yaanti' máak le k'oja'anilo'.

Junp'éel meyajil jach k'a'anáan ichil le Sistema Nacional de Saludo' leti' le u kanáantikubaa máak ti' k'oja'anilo'obo' yéetel u ts'a'akal le xma' pak'be'enil k'oja'anilo'ob, te' *Unidades de Especialidades Medicaso' (UNEMES)* u beeytal u ts'a'akal le k'oja'ano'ob wa ka' ts'aabak junp'éel aantajil tu'ux yaan u yila'al ba'ax taasik le k'oja'anil te' wíiniko', ma' je'ex suuk tu'ux chen leti'e' k'oja'anil ku yil'al bix kun ts'akbilo'. Te' kuuchilo'oba' u páajtal u ts'aabal juntúul x kanáan k'oja'an u yóoje' tuláakal yo'olal le ch'ujuk k'í'ik'o' , juntúula aj ts'aak u yóojel tuláakal yo'olal le k'oja'anilo'ob ti' icho', yéetel juntúul aj ts'aak u yóojel tuláakal yo'olal u koj máak, bejla'e' le aj ts'aako'oba' ma' takpaja'ano'ob te' UNEMESo'.

- K'abéet u k'íinbesa'al le *Semana Nacional de Detección de Sobrepeso, Diabetes e hipertensióno'*.
- U beeta'al jejeláas meyajilo'ob utia'al u yóoyta'al maaxo'ob k'oja'antako'ob.
- U ka'ansa'al u yil tu juunal juntúul k'oja'an ba'ax yaanti', je'ebix u ts'o'olo' te' ju'un ku ye'esik bix u kanáantikuba máako'.

U beenta'al jejeláas ch'a' paach tuukul meyajilo'ob ti' u kanáanta'al ma' u k'oja'anta'al máak yéetel ti' u yóoyta'al u ka'ajbalil le k'oja'anilo'obo'

Le kanáan óol ku beeta'al bejla'e' ku ya'alik bix yaanik máak wa k'oja'an wa toj u yóol, le ba'ax ku yuchula' k'abéet u máan ti' ulak' túukul. K'a'abéet u yóojelta'al tuláakal bix yanik u wíinkilal le k'oja'ano'obo', k'a'ab'eeet u yila'al máakalmáak le wíiniko'ob, kex toj u yóolo'obo', u beeytal u téek k'oja'antalo'obe' tuméen ichil u ch'í'ibalilo'obe' yaan le k'oja'ano'. Le ken tsa'ayak le k'oja'anil ti' maako', ku maan máak ichil le ku tso'ololo'ob te' kaabala':

- Junp'íit polokil – je'ebix u ya'alik le *OMS*, le maaxo'ob yaanti'ob u *Índice de Masa Corporal* ichil 25 yéetel 29.9 ku ya'alale' junp'íit polokilo'ob. Way te'noj

lu'uma', lik'bal tu ja'abil 2000e' le junp'it polokilo' ts'o'ok u k'a'amal junp'éeel noj taalamil ti' tuláakal aj kaajnalil.

- U kaajbal ch'ujuk k'i'ik'el – Je'ebix u ya'alik le *Norma Oficial Mexicana* o' ti' ma' u k'oja'anta'al, ti' u ts'aaka' yéetel ti' u kanáan óolta'al máak ti' ch'ujuk k'i'ik'el *mellitus tipo 2e'*, ti' ka' a'ala'ak kaajal ku méentik le ch'ujuk k'i'ik'el máake' u ch'ujukil u k'i'k'el juntúul wíinik ma' uk'unaja'ane' k'a'abéet 100mg/dl wa máanja'an yéetel ma' k'ucha'an 125 mg/dl wa buka'ajo'.
- U kaajbal le *hipertensión* - yaan ka'ap'éeel jejeláas hipertensión, junp'éele' u k'aaba'e' *presión arterial sistólica* lela' u k'aat u ya'ale' chiich u pu'ulu' le k'i'ik' ichil u winkilal máak le beetik u muuk'e ti'an ichil 130 yéetel 139 mmHg; u jéelo' leti'e *presión arterial diastólica* ku máan ich 85 yéetel 89 mmHg.

Chen wáa ku ch'a' paachta'al junp'éeel tuukul meyaj ti' u táanikunsa'al u kanáan óolta'al k'oja'ano'ob u beytáal u k'uuchuj ti' tu láakal le noj lu'uma', le maaxo'ob ku meyajob tu kuuchil u ts'aaka' máake' k'abéet u yiliko'ob u ya'abtaj u beeta'al le tamizo' ichil le aj kaajnalilo'ob, wa beeta'ake' yaan u na'ata'al maax ti' kun tsáaya' le ch'ujuk k'i'ik'o', le ken óojetake' yaan u chuunsa'al u ts'aakaj yo'olal ma' u tsaaya' wa yo'olal u pachikunsa'al u kajbal le polokilo' yéetel le ch'ujuk k'i'ik' mellitus tipo 2; bey xan k'abéet u yaax yila'al maaxo'ob ku kuxtalo'ob yéetel junp'éeel xma' paak'beenil k'oja'anil utia'al u kaajsiko'ob u ts'aakaj lik'baal u yo'oyta'al, beyo' u pajtal u pachikunsa'al le taala'amilo'ob ku taasik le k'oja'ano'obo'. Ku ts'o'okole' le aantajo' k'abéet junp'éeel aantaj jach ma'alob ma' chen utia'al u kanáanta'al maak, wa jach k'aana'ane' le aantajo' ku yilik u ts'aaka' máak. Je'ebix ken úchake', le maaxo'ob kun áantalo'obo' k'abéet ti'ob junp'éeel aantaj chen ti' leti'ob tuméen yaan u yila'al bix u ch'ibalil yéetel u óol.

Ka' ma'alobchajak le ch'a' paach tuukul meyaj ti' u kanáanta'al ma' u k'oja'anta'al máak yéetel ti' u yóoyta'al u kaajbalil le k'oja'anilo'ob, bey xan ti' u ts'aaka' le xma' paak'beenil k'oja'anilo', k'abéet:

- Le kuuchil tu'ux ku kanáanta'al ma' u k'oja'antáa máake' k'abéet k'uchpaja'an u yóol ti' ka' óojeta'ak u kaajbalil le polokilo' yéetel le chujuk'i'ik'o' mellitus tipo 2 so', utia'al ka uuchuke' yaan u je'ebe' ulak' kuuchilo'ob tu'ux ku yóoyta'al u kaajbal le xma' paak'beenil k'oja'anilo'ob.
- Te' kuuchilo'ob tu'ux suuk u ya'abtáa le kaajnalilo'ob, je'ebix najil xooko'ob, u kuuchil koonolo'ob wa jejeláas k'i'wiko'ob, k'abéet u beeta'al túukul meyajilo'ob utia'al u yóoyta'al ti' maax yaan polokil wa ch'ujuk'i'ik'e'.
- Ka bisa'ak tu kaajal wa tu nay máak le tuukul meyajilo'ob ku aantajo'ob ti' u yóoyta'al u kaajbal le xma' paak'beenil k'oja'anilo'ob

Le kuuchilo'ob tu'ux ku yóoyta'al u kaajbal le xma' paak'beenil k'oja'anilo'obo' yaan u yaanta' ti'ob junp'éel ka'anal yaambesaj tu'ux kun ta'akbi' u num chi'taj le k'oja'anilo'obo':

- Yéetel junp'éel peek ka'anal yaambesaj tu'ux kun ta'akbi' u num chi'taj le k'oja'anilo'obo', yaan u p'aataj ma' taala'amil u meyaj le maaxo'ob ku bino'ob meyaj ti' u yaantal tooj óolal ich kaajal yéetel tu naj le kaajnalilo'obo'.
- Yaan u taxkunsal u belil ti' u yóoyta'al tu p'íis k'iin le maaxo'ob k'abéet u beeta'al u tamizi', bey xan maaxo'ob yaan ti'ob le xma' paak'beenil k'oja'anilo'ob, le jela' yaan u meenk'aaja' tu kuuchil tu'ux ku yóoyta'al u kaajbal k'oja'an, yéetel meyajilo'ob óojela'an jach ma'alob.
- Ichil le kuuchilo'ob tu'ux ku yóoyta'al u kaajbal k'oja'an, yaan u paajtal u utsi paybeetikuba'ob.
- Yéetel junp'éel máaben ku ye'esik tuláakal le num chi'tajo'obo' yaan u p'íisij le ma'alobil ken ya'abchajaak tu'ux kun kojnaj le áantajilo'ob, beyo' yaan u pajtal u ch'aaba' t'aanilo'ob yéetel óojela'anilo'ob.

U beeta'al jejeláas ba'alob ti' u yaantaj muuch' meyajilo'ob ti' u paaklan áantikuba'ob tia'al u kanáan óota'al yéetel u je'elsa'al le xma' pak'beenil k'oja'anilo'ob.

Ya'abkach muuch' meyajilo'ob ts'o'ok u ye'esiko'ob le ken beeta'ak tsikbalilo'ob ti' ya'akach máake' ku ma'alobkinsiko'ob le kanáan óolo', ts'o'okole' ma' jach ko'oj u jook'o' le meyajjo'obo'. Jejeláas tu'ux waay tu lu'umil México'e' le muuch' áantaj meyajilo'obo' ts'o'ok u ts'a'ik jach ma'alob náajalilo'ob.

- U ts'íita'al meyaj áantajo'ob ka u ts'a'ob u beelil le ken beeta'ak le muuch' meyajilo'ob tu kuuchil tu'ux ku yóoyta'al u kaajbal le k'oja'anilo'ob.
- U ka'ansa'al le maaxo'ob ku meyajjo'ob tu kúuchil tu'ux ku ts'aaka' máak, bey xan le maaxo'ob ku meyajjo'ob ti' ulak' molayo'ob ku taakpajlo'ob ti' u síijil le jejeláas ba'alob ti' u yaantaj muuch' meyajilo'ob.
- U yajsáal u túukul le maaxo'ob ku k'abéetkunsiko'ob le áantajo' yo'olal le noj kuuch ku taasik le k'oja'anilo'ob ti' junp'éel kaaj.

2. Áantajil tooj óolal

2.1 U áantajil tooj óolal ti' tuláakal máak

U keetbail le áantaj ti' u yila'al tuláakal yo'olal le xma' paak'beenil k'oja'anilo'ob.

Yéetel le meyajilo'ob ku talbaj te' mek'tan mail yaan u ts'áaba' muuk' ti le áantajil tooj óolal, beyo' le maaxo'ob yaan ti'ob junp'éel k'ana'anil yo'olal le xma' paak'be'enil k'oja'anilo'obo', yaan u náajaltiko'ob jujunp'íit u tooj óolalo'ob. U k'aat u ya'ale' yéetel u takpajal le molayiilo'ob yéetel meyaj ti' u tan óoltiko'ob yéetel ti' u ts'aako'ob le k'oja'anilo'obo' yaan u p'íisij bajun toj óolal yaan u náajaltiko'ob le maaxo'ob k'oja'ano'ob.

- Yaan u kanáantiko'ob jujuntala'al le k'oja'ano'ob tu nay yéetel tak tu kuuchil tu'ux ku tan óolta'al ma' u k'oja'anta' máak.
- Beeta'ak meyajilo'ob tu'ux ku tuukla'al u ch'ibalil le maaxo'ob k'oja'ano'ob.
- Le ts'aak ku beeta'al yéetel bo'ole' k'abéet u taakbesik le tuukulo'ob yaan te' ju'una'.

Yaan u suukbesa'al te k'oja'ano'ob u bo'otko'ob le áantaj ku ts'aaba' ti'ob, yo'olal u suutko'ob junp'íit le xuup ku beetik le moyalil ku kanáantik u toj óolal máak waay tu lu'umil Quintana Roo.

Le máaxo'ob jach k'oja'ano'obo' yaan u ts'abáa u áantajil, yaan u t'u'ulpachtal ba'ax k'ana'an ti'ob yéetel bix u bin u ts'áaklo'ob, ba'ale' jujutúulal k'abéet u bo'otiko'ob le áantajo ku k'aammiko'ob ti' le megtan mailo'.

- Le ken xiiko'ob u jo'oso'ob u *seguro popolare'* yaan u yila'al le ba'axo'ob suuk u beetiko'ob ka' beyaak u óojeta'al waa séeb ken u ka'ano'ob le xma' paak'be'enil k'oja'anilo'.

U beeta'al meyajilo'ob ti' u ts'aabáa ki'óolal ti' le maax k'oja'ano'ob, bey xan ti' le aj ts'aako'obo'

Ya'akach molayiilo'ob ku kanáantiko'ob le toj óolalo', ku bisiko'ob tu kúuchil u meyaj le maaxo'ob k'oja'ano'obo' jejeláas ki'óolalo'ob yo'olal u k'eexko'ob u tuukulo'ob, je'e bix suukil u janalo'ob, ba'ax suuk u beetiko'ob yéetel ba'ax suuk u tuukliko'ob. Le ki'óolalo'obo' ma' u bo'otiko'ob, je'e bix le k'áat chi' te' aj ts'aako' wa le p'íis toj óolal ku beeta'al yéetel le k'i'iko', le u k'abéetkunsal le nu'ukulo'ob ku

p'íisik bajun ch'ujuk yaan tu k'i'ik' máak, u k'abéetkunsal le ba'axo'ob ma'chu ka'a bilal, u bin máak tu kúuchil tu'ux ku péeksa'al winklil, u beytaal xan u bo'ota'al bix u biin u ts'o'oyo' u winklilal máak. Le meyaj áantaj ku bo'ota'alo' ts'o'ok u ye'esik jejeláas najalo'ob ichil le meyajob ku beeta'al waay tu lu'umil México'e' utia'al u ch'eensáa le ch'ujuk k'i'ik'o. Le ken uts'i k'aamak u meyajil le maaxo'ob ku meyajob tu ku'uchil tu'ux ku ts'aaka maak, ku ya'alale' ku beetik uts ti' u chukpajal u yóolo'ob ti' u antiko'ob maak.

- Tuukul meyajob utia'al u t'aajkunsal u yool le maaxo'ob k'oja'ano'ob utia'al u ts'ako'ob u yool ti' tulaakal le ba'alo'ob ku beeta'al tu ts'akuba'ob.
- Tuukul meyajob utia'al u t'aajkunsal u yool le aj ts'aako'ob utia'al u ma'alobkinsiko'ob le antaj ti' le maaxo'ob k'oja'ano'ob.

2.2 Meyajilo'ob utia'al u ki'imak taal u yool le maaxo'ob ku taan óoltaa tu'ux ku ts'aaka' maak.

U néenta'al meyajob ku ts'aakik ba'alo'ob óojela'an ba'axi'

Ku kaaxta'al u tuunbenkusa'al le meyajob ku kanáa óoltiko'ob le xma' pak'beenil k'oja'anilo'obo', ka beyake' yaan u ts'aaba' antajo'ob ku tooj óoltik maak, le antajo' ku tuukla'al yéetel u núukulil ti' u kaajsa'al meyajob ku ts'a'ik tooj óolal, beey xan meyajob ku seeb ilik, ku seeb kaaxtik ba'ax yéetel ku seeb ts'aakik le k'oja'ano'ob, yaan xan u kaaxta'al u kabaakunsa'al le talamilo'obo'. Le ba'ax ts'o'ok u ya'alalo' yaan u kaxtik u k'aayta'al, u kananta'al ma' u k'oja'anta'al maak yéetel u ts'aaka' le maaxo'ob k'oja'ano'obo'.

- U kaaxta'al yéetel u kaajsa'al meyajob ku utsi naajkunsik maak mix yéetel polokil.
- U kaajsa'al le meyajob u k'áaba' *Operación del Modelo de Intervención Integral* ich óox lajun mejen lu'ulmil Mexico'e' (Baja California Sur, Distrito Federal, Durango, Hidalgo, Estado de México, Morelos, Nuevo León, Querétaro, Quintana Roo, San Luis Potosí, Sonora, Tamaulipas y Yucatán), yaan u takpajal ka'a lajun p'eel Unidades de Especialidades Médicas en Enfermedades Crónicas (UNEME's EC), jun p'eel noj kuuchil ti' k'oja'anilo'ob jach óojela'an bix u ts'aaka' yéetel óox ti' kan k'aal kuchil ti' u ts'aaka' maak.

2.3 U ma'aloobkinsa'al bix u beetiko'ob u meyaj le maaxo'ob ku kanan óoltiko'ob u toj óolal máak.

Ichil le antaj ku toj óoltik maake' yaan tuumben kax náajal meyajilo'ob ku beetik u p'íiskubaj le ajmeyajilo'ob ka'a u káano'ob yéetel u káan u beeto'ob le meyajilo'ob k'ana'a ti' u jo'osa'al táanil le talamilo'obo', la'atene' yaan u ka'ansa'a' ti' le máaxo'ob ku meyajo'ob tu kuuchil tu'ux ku kanáanta'al ma' u k'oja'anta'al maake' tumbéen ba'alo'ob ti' u ma'alobkinsiko'ob le antaj ku síiko'ob.

Le ba'axo'ob yaan u káansa'al ti' maax ku meyaj yéetel k'oja'ano'obe', yaan u yila'al yéetel le tuukulo'oba':

- U ma'aloobkinsa'al bix u kuxtaj máak, u suukbesa'al u beeta'al jejeláas ba'aloob ti' u peeksaj winkliláal, u utsi janal máak, u kanáanta'al u k'eexpaja' u yóol máak.
- U yila'al ma' u k'oja'anta' máak, u seeb yila'al yéetel u utsi kanáan óolta'al le xma' pak'beenil k'oja'ano'ob: ch'ujuk k'i'ik'e *mellitus tipo 2*, le *hipertensión arteriale'*, le ba'aloob ku beetik u pajtaj u tsaaya' le polokilo', dislipidemia yéetel u k'oja'anil le tamáano'.
- U ye'esa'al bix yaan u úuk'u, u ts'aaba' yéetel u k'abéetkunsal le ts'aako' ka'a beeyak u yaantaj junp'éel antaj jach tu p'íis k'íin.
- U taanikunsa'al u yila'al tu p'íis k'íin u taalamilo'ob le xma' paak'beenil k'oja'anilo'ob, utia'al u seeb ma'aloob ts'aaka'.

Tuláakal le molayo'ob ku takpajlo'ob te' *Sistema Nacional de Salud* yaan u yaantaj ti'ob junp'éel tsool meyaj ti' ka'ansaj, le meyaja' k'abéet u yaanta' ti':

- Le ka'ansajo' yáan u yuuchuj te' interneto' yéetel tu taan ulak' maako'ob, chen beya' le maaxo'ob ku meyajo'ob ti' u yaantaj toj óolale' yaan u paajtal u ka'ansalo'ob lik'ul náachi'.
- Le ba'axo'ob yaan u ka'ansaja'alo' k'abéet u moolik le xook tu beeto'ob le maaxo'ob ku meyajo'ob tu'ux ku káana óolta'al le toj óolalo'.
- Yaan u xa'aytikuba' le tsool meyajo'ob yéetel le ka'anal na'ato'ob utia'al u seeb káambal le maaxo'ob ku meyajo'ob tu'ux ku káana óolta'al le toj óolalo'.
- Yaan u ts'aaba' muuk' te' ka'ansajo'ob yéetel u takpajalil le molayo'ob k'aajóolta'an jach ma'aloob u ka'ansajo'ob.
- yaan u pajta'al u yila'al baajun ku náajaltik le ken ka'ansako'ob le maaxo'ob ku meyajo'ob tu'ux ku káana óolta'al le toj óolalo'.
- Yaan u yaantaj tuumben antajilo'ob utia'al ma' u loobtaj u beelil le káanabalo'.

- Yaan u yaantaj antaj xook utia'al u núuka'aj le peeksaj túukulo'ob yo'olal le ba'ax kun e'esbi'.

U chunsa'al le tsool meyaj ti' u ka'ansa'al le maaxo'ob ku meyajob tu'ux ku káana óolta'al le toj óolalo', le ka'ansajo' yaan u ye'esik le taan óolo', le kaaxan yéetel le ts'a'ak xma' paak'be'enil k'oja'ano'obo'.

U ka'ansa'al yéetel u ka'anal tumbéen na'ato'ob tuméen le maaxo'ob ku meyajob tu'ux ku káana óolta'al le toj óolalo', junp'éeel ba'al k'abéet u yuuchuj laj k'íin, la'atene' le ajmeyajo'obo' k'abéet u yaantaj ti'ob ju'unilo'ob tu'ux ku e'esa'al u beelil bix u káanan óolta'al le xma'paak'benil k'oja'ano'ob, beey xan bix k'abéet u janáa le maaxo'ob yaan ti'ob le k'oja'ano'oba', le beetike' yaan u ts'iita'al u ju'unilo'ob ti' u yila'al ba'ax k'abéet u beeta'al, meyajilo'ob ti' u káanbal máak, xooko'ob ch'uuykinsa'an *internet* utia'al u yaantaj na'ato'ob ti' u ts'aakaj máak.

- Kaaxbilak jaytúul aj meyajtsilo'ob u yaan ti'ob xooko'ob yo'olal bix u taan óolta'al yéetel bix u ts'aaka' le xma' paak'be'enil k'oja'anilo'ob.
- Meenbilak junp'éeel kuuchil xook yo'olal xma' paak'be'enil k'oja'anilo'ob, ka'a beeyak u paybeetik le xook molayo'ob yéetel le ba'axo'ob ku ka'ansik.
- K'aanbilak le na'ato'ob ku ka'anaj tuméen le aj meyajob ti' le molay le toj óolalo' utia'al u yila'al le xma' paak'be'enil k'oja'ano'ob.

Ka ma'aloobkinsa'ak u ka'ansa'al palal ichil noj naajil xooko'ob utia'al u káananooltiko'ob le toj óolalo'.

Ka beeyak u yaantaj ki'imáak óolal le ken kaananolta'ak le toj óolalo', le noj naajil xooko'ob tu'ux kun jo'oko'ob le aj ts'aako'obo' k'abéet u xiixtiko'ob bix u ka'ansiko'ob u aj kaambalo'ob, ka u k'eexo'ob, ka beyak u naats'kuba'ob ti' le talamilo'ob ku yila'al yéetel le k'oja'ano'ob yaan bejla'e' way Mexico, ts'o'okole' ma' chen leti', le tumbeen xook kun ka'ansbi' ti' le aj ts'a'ako'bo' k'abéet xaan u néentikubaj ichil le maaxo'ob k'oja'ano'obo', lela' yaan u yóojeta'al le ken u kanáantubaj le maax k'oja'ano' yéetel le ken úuchuj meyaj ichil jejelas aj ts'a'ako'ob.

- U ch'apaxta'al t'aanilo'ob yo'olal le k'íino'ob yéetel le tsikbalo'ob yaan u yila'al yéetel le xma' pakbenil k'oja'ano'ob ku ka'ansaj ichil le noj naajil xooko'obo'.

Ka' kaajsa'ak u yila'al ma'aloob le muuch' meyaj yéetel jejeláas naajil xooko'ob ku meyajtiko'ob u talamil le k'oja'ano'obo'.

Lela' u k'aat u ya'ale' ka beeta'ak u meyajo'ob le noj naajil xooko'ob ichiluba'ob ka beyak u ye'esa'al jejeláas meyajo'ob u beyta u neenta'al ti' u ch'a'ik muuk' le meyaj ku kaaxtik le nojoch ju'una'.

2.4 Le nu'ukulo'ob yéetel le meyaj ku beyta'al yéetele' sáasilo' yéetel internet

U k'abéetkunsal le ba'alo'ob ku meyajo'ob yéetel u muuk'i' le sáasilo' yéetel internet.

Le antaj ku ts'aaba' tu'ux ku kananóolta'al ti' ma' u tsa'aya k'oja'anilo'obe' yaan u meyajo'ob yéetel le ba'alo'ob ku naats'ik le tsikbaló' bey xaan yéetel le ba'alo'ob ku beetik ma' talamil le meyajo' (*líneas telefónicas móviles, internet, redes sociales*) utia'al u ts'aa u na'ato'ob ti' le maax k'oja'ano'obo' bix k'abéet u k'eexiko'ob u kuxta'alo'ob ti' tuláakal u kuxtalo'ob.

Le k'eexil kun yuuchuj ichil u kuxtaal le maaxo'ob k'oja'ano'obo', yaan u yila'al yéetel 1) u kanántikubaj máak ti' u ma' u ts'aa ti'ob le ch'ujuk k'i'ik' *mellitus* 2; 2) U peeksiku u winkilio'ob, u ch'eensiko'ob u ts'uts'o'ob yéetel ka u kanánto'ob bix u t'aajkuba'ob; 3) tu'ux ku beytaale', yaan u kananóolta'al le k'oja'anilo'ob ti' u paachikunsal le talamil ku taasiko'ob.

Le áantaj kun ts'aaba' tumeen le nu'ukulo'ob ku meyajo'ob yéetel le sáasilo' yaan u k'uuchu jee maaxe', bey xaan yaan u ts'aik le ba'ax k'abéet ti'ob, je'e bix:

- U kaane' tuláakal le t'áan yo'olal:
 - U k'aj óolta'al le ba'axo'ob ku muuk'kinsik u ka'anaj le xma' pak'be'enil k'oja'ano'obo'.
 - U ma'aloobkinsal le kuxtaalo', le peeksaj winkilil, le ma'alob janal, le kanan k'eexpaj óol.
 - U bisa'al jeex k'abéete tu láakal le ba'axo'ob u ti'al u ts'aaka' máak.
 - U meyajil ti' u ts'aaba' k'aj óoltbil le toj óolalo' te' kuuchilo'ob tu'ux ku kananta'al.
- U yila'al ka úuk'ak le ts'aako'ob yéetel u binbaj máak iknaj le ajtsaako'ob ku kanantiko'ob toj óolal.
- U yila'al u buka'aj u áalil yéetel u ch'ujuki' máak, wa ulak' ba'alo'ob ka' beyak u chuuk'taal náachi.

U kaajsa'al u meyaj le Modelo Integral de Atención u tia'al u ma'alobkinsal ak u nu'ukulil yéetel u meyaj le áantaja'.

Le *Modelo Integral de Atención* junp'éeel meyaj tu'ux ku taakpajal jejeláas molayilo'ob, ku ch'a' chi'itko'ob u ma'alobkinsa'al u kuuchil yéetel u nu'uku'ulil tu'ux ku ts'aaka' le maaxo'ob yaanti'ob le xma' pak'be'enil k'oja'anilo'obo'.

Beey xan, te' meyajaj' ku taakpajal u yilk'aja' ka ts'aabak nonoj yéetel tu k'iini' le ts'aako'obo' yéetel u beeta'al u kaaxanil k'oja'anilo'ob; u muuk'insa'al u káanbal le maaxo'ob ku meyajajo'obo'; u tunbeenkunsal le nu'ukulo'ob ku meyajajo'ob yéetel sáasil u ti'al u ma'alobkinsa'ak u jejeláas bix u tsikbal máak.

- U p'iisi' bix yaanik yéetel u utsi ts'ata'al, jujun p'íit, u kuuchil tu'ux ku ts'aaka' le xma' pak'be'enil k'oja'anilo'obo', je'e bix: le maaxo'ob ku meyajajo'obo', u nu'ukulil, u kuuchil ti' u kaaxta'al k'oja'anilo'ob yéetel u laaj yaantaj tu láakal le ba'ax k'a'abéeto' ti' u ch'eensa'al le talamilo'obo'.

2.5 U Yila'al ka yaanak le ts'aako'ob ti' u t'ooxo', u p'iisil le k'oja'anilo'obo' yéetel u ch'uukta'al u beejil ti' u k'uuchuj le ba'alo'obo'.

Le túukul meyajaj' ku kaaxtik u ma'alobkinsik le u séebanil, u ma'alobil yéetel ka' k'uuchuk ti' u láakal le kajnalobo' le áantaj ku ts'aaba' tu kuuchil tu'ux ku ts'aaka' le k'oja'anilo'obo'. Yaan u yilik ka' chuukpajak tu k'iini' taak le k'iin k'a'abéeto' le ts'aak kun t'ooxbi' ti' tu láakal le k'oja'ano'obo'. Ka' beeychajake' yaan u ma'alobkinsik u beejil ti' u k'uuchuj le ts'aako', yaan u kaaxtik, yaan u t'ooxik yéetel yaan u ta'akik, yaan u beetim meyajajo'ob ti' u ma'alob chuuk'ta'al u t'ooxo' le ts'aako' yéetel xaane' yaan ts'aabaj u ju'unil tu'ux chika'an le bo'olo' ka' beeyak u ye'esiko'ob le k'oja'ano'obo' wa yaan ts'aak mina'an.

Le meyajajo'ob kun beetbi' ti'al ka' yaanak junp'éeel ma'alob ch'uuk ti' u t'ooxo' le ts'aako', ku kaaxtik:

- U k'a'abéetkunsal le tumbéen nu'ukulo'ob ku meyajajo'ob yéetel sáasil yéetel *internet* ka yaanchajak *sistemas de información en línea* ka beeyak u ch'uukta'al te' jach latap' k'iin taan u ts'aaba' le ts'aako' yéetel taan u beeta'al le kaaxan k'oja'ano'obo', lela' yaan u beeta'al yéetel le ts'aak k'a'abéet yaano' yéetel ba'ax ku ya'alik u a'almaj t'aanil le kuuchil tojn óolalo'.
- U taakpoolta'al yéetel le tumbéen nu'ukul t'aano'obo' le k'iin ken p'aatak mina'an junp'éeel ts'aak, lela' yaan u beetik le maaxo'ob k'oja'ano'ob ka beeyak u kaaxta'al u séebanil yéetel u ma'alobil ichil le t'oox ts'aako'.
- U k'a'abéetkunsal le *sistema de información* ma' chen tu kuuchil tu'ux ku ts'aabak wa tu'ux ku ko'onoj le ts'aako', le *sistema* k'a'abéet u k'uuchuj taak tu kuuchilo'ob toj óolal, le maaxo'ob ku meyajajo'ob tu'ux ku kanáanta'al

le toj óolalo' u paajtal u taak poolo'ob yéetel le peksaj nu'ukul t'aano'obo' le ken p'aatak mina'an le ts'aako'.

- Ka yaanak jun túul aj kanáan beel ti' u ts'aaba' ts'aako'ob, ka' u taak pooltej yéetel le peksaj nu'ukul t'aano' le ts'aak yaano' yéetel le mina'ano'.
- Ka e'esa'ak wa yaan wa mina'an le ts'aako', ti jun p'éeel amayte' u beeytal u yila'al tumen tu láakal le maaxo'ob ku meyajo'ob yéetel u jo'ol poopilo'ob u kuuchil toj óolal yaanakbalo'ob naats', k'aas naach yéetel ichil tu láakal u lu'umil México'e, beyo' u beeytal u yaantaj ch'a'a chi'ob ichil le ba'axo'ob ku jach uuchuj tu kuuchil tu'ux ku ts'aaka' máak.

2.6 U Noj Kuuchil le Ch'ujuk k'i'ik'o' ti' le *Instituto Nacional de Ciencias Médicas y Nutrición "Salvador Zubirán"*.

Ichil u túukul Modelo de *Atención Integralo'*, le Noj Kuuchil le Ch'ujuk k'i'ik'o' ku kaaxtik u utsi kuxtal máak yéetel u táanikúunsik u kanáanta'al ma' u yaantal talamilo'ob. Lela' u pajtale' yéetel junp'eeel muuch' meyaj ichil jejeláas tuukulo'ob paybeeta'ano'ob, k'a'abéet u taakpajal ya'ab óojelilo'ob, u ka'anaj junp'éeel utsi' kuxtal, u pa'ayaj le mak' óol ti' u ts'aakubaj juntúul k'oja'an, beey xan k'a'abéet jun p'éeel kanan óol je'e bix u beeta'al ti' jejeláas lu'umo'ob way yok'o' kaabe'.

Le meyaj túukula' ti'al le maaxo'ob ma' uuch ila'ak yaan ti'ob le ch'ujuk k'i'ik'o' xma' talamilo'ob, beeya' le áantajo' keex ku bisik tak'iine' ku beetik ya'ab utsi tumen yaan u kabaakusik u bin u p'aataj na'an toj óolal tu winkilal le maaxo'ob k'oja'ano'ob yéetel le ch'ujuk k'i'ik'o'.

Le meyaj túukula' meenk'aja'an ti'al ka yaanak ka'a xiimbal ti' junp'éeel winal yéetel junp'éeel náach kanan óolal ku yuuchtal. Jun p'éeel ba'a ku kaaxtike' lete u ts'aa u yóol le k'oja'anobo' ka beeyak u taakpajlo'ob ti' u kanáantalo'ob u ts'aaklo'ob ichil ya'ab óojelilo'ob, ichil junp'éeel k'eex túukul yo'olal u ba'apaach.

Le túukul meyaja' ku kaaxtik xan u yaantaj máaxo'ob yéetel junp'éeel na'at jach ka'anal u ti'al u néentiko'ob jejeláas tu'ux tu lu'umil México'e', laj k'i'iin yaan u kaaxtiko'ob óojelo'ob yo'osal u p'íisa'al le áantaj ku ts'aaba ti' le k'oja'ano'obo' ti'al ma' u ya'abtal u talamilo'ob, beey xan ti'al yaantaj maas k'ajóolo'ob.

Le kuuchil meyaja' junp'éeel kuuchil tu'ux ku kaxta'al, u beeta'al yéetel u ma'alo'obkinsa'al le kanan óolo' yéetel u ts'aaka le maaxo'ob yaan ti'ob le ch'ujuk k'i'ik'o'. Ka beeyak u yuuchuj, jach k'a'abéet u meyaj le maaxo'ob yaan ti'ob jejeláas oéjelo'obo', la'atene' tuukla'an u takpajal aj ka'anal na'ato'ob, ojela'an jach ma'alob u meyajo'ob yéetel le k'oja'ano'obo'.

2.7 Jejeláas xoot'ilo'ob ti'al u lu'usa'al u polokil máak.

Yaan jun p'éel polokil jach máana k'aas, le maaxo'ob yaan le polokil je'elo' ku taasik ti'ob máana k'aasi talamilo'ob ti' u toj óolalo'ob. Ku ya'ala jach máana k'aasi le ken k'oja'anchajak máak yéetel keex ka'ap'éel k'oja'anil ku taasik le polokilo', yéetele' ku p'aataj ma' u beeytal u k'a'abéetkunsik tu láakal u winkilil máak, yaan k'íine ku kimilo'ob.

Yaan ooxp'éel ba'a k'a'abéet u óojeta'al yo'olal le polokil jach máana k'aaso':

Junp'éel k'oja'anil jach máana yaaj tumen ku taasik ya'akach talamilo'ob, je'e bix le ch'ujuk k'íik' *mellitus* 2, u k'oja'anil puksik'al, u k'oja'anil yo'olal tumen ku janta'al ya'ab tsatsel, ku p'aataj ku jach nook' máak tumen ku k'aala u beel u yiik', ku ts'aik ch'onoj óol tu baak máak, ku p'aataj jach káaba' le óolo' yéetel u jejeláas k'oja'anilo'ob, yéetele' yaan u jelo'ob ku loobitik u túukul máak. Ku beetik u tsa'aya ti máak le *cáncero*', ku koonkinsik u kuxtal winik, ku p'aataj ma' chu peek máak, ma' chu jach k'aama' ich le kajnalilo'ob le maax poloko' la'aten ku p'aataj tu juuna'.

Junp'éel k'oja'anil óojela'an ku kinsik máak. Le xko'olelo'ob k'oja'ano'ob yéetel le máana k'aas polokilo' yaan ti'ob ka'aten maas u beeytalil u kimilo'ob, le xíibo'obo' ooxten maas u beytalil. Wa juntúul máak yéetel junk'aal ja'ab yaanti' le k'aas polokilo' yéetel ulak' k'oja'ane', ku ya'alale' mun k'uuchuj tak lajun ti' ooxk'aal ja'abo'ob. Ts'o'okole' le ch'ujuk k'íik'elo' yéetel u k'oja'anil puksi'ik'ale' maas séeb u kinsik máak, yaanti' jo'o wa uk p'éel u beeytalil ti' u kimij.

Junp'éel k'oja'anil jach ku yuuchtaj, wa mun beetik uts le ts'aako'ob wa le áantajo' chen le xoot' u beeyta'al u kabakunsik u áalil le polokilo', chen leti' xan u beeytal u beetik u maansa'al le k'íino'ob yéetel ma' ya'ab talamilo'ob, beey xane' chen le xoot' u paajtal u náats'iik le k'oja'ano'ob ti' le áalil k'ana'an ti'ob.

Le xoot' ti' u tse'ele' le polokilo' junp'éel ma'alob tuukul ti' u yéensa'al jujup'íit u áalil le maaxo'ob yaan ti'ob le k'aas polokilo', beey xan ti' u xu'ulsa'al wa u ts'aaka' ulak' le k'oja'ano'ob ku taalba' ti' le polokilo', ts'o'okole' ku kabakunsik le buka'aj máak ku kimij yéetel le polokilo'⁶¹⁶²⁶³⁶⁴

⁶¹Sjöström L, Lindroos AK, Peltonen M, et al. Lifestyle, diabetes and cardiovascular risk factors 10 years after bariatric surgery. *New England Journal of Medicine* 2004; 351(26): 2683 – 93.

⁶²Buchwald H, Estok R, Fahrbach K, et al. Weight and type 2 diabetes after bariatric surgery: systematic review and meta-analysis. *The American Journal of Medicine* 2009; 122: 248 – 56.

⁶³Fried M, Hainer V, Basdevant A, et al. Interdisciplinary European Guidelines for Surgery for Severe (Morbid) Obesity. *Obesity Surgery* 2007;17:260 – 70.

⁶⁴Adams TD, Gress RE, Smith SC, et al. Long-term mortality after gastric bypass surgery. *New England Journal of Medicine* 2007; 357: 753 – 61.

Le ch'a'a chi'ob ku talbaj ti' yanaj noj lu'umo'ob way yok'ool káabe' ku ya'alike' le maax kun te'eta'al ti' beetbi le' xoot'o' k'a'abéet u ye'esik:

1. Keex ts'o'ok junp'éeel ja'ab kaaj ku yáantale', ma' u ts'aaka'.
2. Yaan ti' waxak lajun ja'abo'ob.
3. Mina'an loob ichil u toj óolal wa ichil u pool le ken xoot'ok (yaaxe' k'a'abéet u yila'al tumen le aj ts'aako'ob)
4. U winkilale' ma'alob ti' ka beeyak u juup'u ti' le anestesia'o' yéetel ka beetak le xoot'o'.
5. U buka'ajil u baak' tu winkilale' ma' u maan ti' 40 kg/m², mix u maan ti' 35 kg/m², yéetel mina'an ti' ulak' k'oja'anilo'ob.
6. Yaan u k'aamik yéetel utsile' junp'éeel tunbéem kuxtal.
7. Ma' kaaltaj máaki' yéetel ma' chu ooksik tu winkilale' ba'alob ku k'aaskuntik u yóol je'e bix le *drogaso'*.

Jejeláas meyajo'ob ts'o'ok u ye'esiko'ob le xoot'o' junp'éeel ma'alobil ti' kanan óolal ti' le k'oja'ano'obo' yéetele' ku bin uts ti'ob yéetel le taak'iino', tumen le ken éemek u áalil u winkilalo'obe' ulak' le k'oja'anilo'ob yaan ti'obe' ku bin jujunp'íiti u ts'aaka', beey xan ku bin u p'áataj ma' jach ko'oj u jejeláas ts'aako'ob.

Ts'o'ok u yila'ale' le ken xoot'ok máake' ku bisik ka'ap'éeel tak kanp'éeel ja'ab ti' u bin u ch'aik u yóol máak. Beey xane', ulak' máako'ob ts'o'ok u p'íisiko'ob jayp'éeel ja'ab ku bisik u najalta'al le tak'iin ku xu'upuj ka beeta'ak le xoot'o, bey tuuno' ku bisik ka'ap'éeel wa ooxp'éeel ja'ab le ken ts'o'okok le xoot'o. Way tu noj lu'umil México'e ku tuklale' le maaxo'ob yaan ti'ob máana k'aas polokil yéetel ch'ujuk k'i'ik' *mellit* 2, k'a'abéet ti'ob kanp'éeel ja'ab ti' u naajalta'al le tak'iin ti' u beeta'al le xoot'o'.

Ulak' ba'ale' le *Consejo de Salubridad Generalo'* u nojochi' ti' tu láakal le molayo'obo' ku áantajo'ob ti' u ts'aaka' k'oja'anilo', beey u ya'alik u artículo 4, Párrafo cuarto y 73, Fracción XVI Base 1^a ti' le *Constitución Política de los Estados Unidos Mexicanos*. Le consejoo' je'ela' ku k'aamik u beeta'al le áantaj xoot'o' tumen ku kabakunsik u ya'abil le maaxo'ob k'oja'ano'ob yéetel le polokilo', beey ts'íik'aja'an te' ch'aa chi' tu'ux ku ya'alik bix k'a'abéet u a'almaj t'aanil ti' u beeta'al le áantaj xoot'o' way México'e.

2.8 Kaaxan óojelo'ob yéetel u e'esajil ka'anal túukulo'ob.

U beeta'al junp'éeel meyaj túukul ti' u áantikuba'ob le jejeláas molayilo'ob u ti'al u yaantaj u e'esajil ka beeyak u ts'aik muuk' ti' u meenta'al yéetel ti' u ma'alobta' le meyajo'ob ku áantik u utsil kuxtal tu láakal le kajnalilo'obo'.

Jach k'a'abeet u meenta'al kaaxan ójelo'ob ti' u áantik u chuuk'ta'al le báam kíimilo'ob, ka' u p'íis le uts wa u k'aasi' le meyajo'obo' yéetele' ka k'a'abéetchajak ti' u yaantaj tunbéem meyajo'ob ti' u naajalta'al le ba'ax ku kaaxtalo'.

- U mek'tan bail ka u jo'os junp'éeel tak'íin u ti'al u bo'ota'al kaaxan ójelo'ob yo'olal le xma' pak'be'enil k'oja'ano'ob.
- U yaantaj junp'éeel kuuchil tu'ux ku beeta'al le kaaxan ójelo'ob yo'olal le xma' pak'be'enil k'oja'ano'obo', ka beeyake' k'a'abéet u paaklan meyajo'ob tuláakal le molayo'obo'.
- Ka yaanak junp'éeel bo'ol ti' le maaxo'ob kun kaaxan ójelo'ob ti' u na'ata'al le xma' pak'be'enil k'oja'ano'obo'.
- Ka ts'aabak junp'éeel makul⁶⁵ ti' kaaxan ójelo'ob yo'olal le xma' pak'be'enil k'oja'ano'ob.
- Ka kaajsa'ak u meyajil le kaaxan ójelo'ob uti'al u ma'alobkinsa'al le meyajo'ob ku áantik k'oja'an, ku táanikunsik le áantajo' uti'al ma' u k'oja'anta'al máak wa le meyajo'ob ku k'a'aytik le kanan toj óolalo'.

Ka yaanak kúuchilo'ob tu'ux ku k'aamaj wa ku chíinpoolta'al le kaaxan ójelo' yéetel le u áantajil le ch'ujuk k'i'ik'o'.

U yaantaj aj meyajo'ob yéetel túumbén nu'ukulo'ob ku k'a'abétkúunsiko'on *internet* te' kuuchilo'oba', ku beeykunsik u naajalta'al le ba'ax ku kaaxta'al yéetel le nojoch meyaja' ichil junp'íit k'iino'ob, ket le k'iino'ob ku bisik u t'o'oxo' le t'ak'íin ichil ya'ab molayo'ob, la'aten jach unaj u yaantaj molayo'ob ku kaaxan e'asajo'ob yook'ol le meyaj ku ch'aapaxtalo', u beeyta'al xan u kaajsa'al le meyajo'obo' yéetel le nu'ukulo'ob ku k'a'abéetkunsiko'ob *internet*, ts'aakano'ob bejla'e'. Beey tuuno' tu láakal le kúuchilo'oba' yaan u p'aatlo'ob je'e bix kuuchilo'ob ti káaxan ójelo'ob ch'uuya'ano'ob *internet*.

- Ka' k'áaxa'ak ch'aa chí'ob yéetel le noj kúuchil koonolo'ob u ti'al u yaantaj le kúuchilo'ob tu'ux ku k'aamaj wa ku chíinpoolta'al le kaaxan ójelo' yéetel le u áantajil le ch'ujuk k'i'ik'o'.
- U k'a'ayta'al u náajalil u meyaj le kúuchilo'ob tu'ux ku k'aamaj wa ku chíinpoolta'al le kaaxan ójelo' yéetel le u áantajil le ch'ujuk k'i'ik'o'.
- Ka yaanak ti' le kúuchilo'oba' junp'éeel much' áantaj meyaj yéetel le *Observatorio Nacional de Enfermedades no Transmisibles*.

U jáajile' u ti'al ka súukchajak ichil junp'íit k'iino'ob, le tan óolalo' yéetel u táanilkunsa'al le kanan polokilo' yéetel le k'oja'anilo'ob ku taasik tu pache', jach

⁶⁵ NDT: ich kastlan t'aane' u k'aat u ya'ale' *premio*.

k'a'abéet u áanta'al le káaxan ójelo'ob ich ka'anal na'ato'ob, le jach unaj u beeta'ale' lete ku áantik u na'ata'al ba'ax janalbe'eno'ob ku tsaayik le polokilo' yéetel le xma' pak'be'enil k'oja'ano'obo'⁶⁶.

Yaan u je'ebej junp'éel k'a'ayil chen ti' meyajo'ob ku káaxan na'ato'ob yo'olal le xma' pak'be'enil k'oja'ano'obo', lela' yaan yuuchuj yéetel le *Fondo Sectorial de Investigación en Salud y Seguridad Social (FOSISS)*.

U káaxan na'ato'ob yo'olal u ch'iibalil wiinik.

Ójela'al le polokilo' yéetel tuláakal le k'oja'anilo'ob ku taasik tu páach, beey xan le ch'ujuk k'i'ik' *mellitus 2* so' (*DMT2*), k'oja'anilo'ob ku na'atk'aajlo'ob ma' chen yéetel junp'éel ba'a, tumen yaan u yil u ch'iibalil máak yéetel le ba'apacho'. La'aten kex ts'o'ok u yila'al 50% ti tu láakal le ba'alo'ob ku tsaayik le k'oja'ano' ku taalballo'ob ti' u ch'iibalil máake', bejla'e' le baam kíimilo' ku yuuchuj tumen le kajnalilo'obo' ts'o'ok u seen k'eexiko'ob u súukil u janalo'ob. Kex ójela'an beyo' ma' u luuk'u ti' u túukul le molayo'obo' u kaaxta'al bix u táaka' le ch'iibalil te' k'oja'ano'oba', yéetel junp'éel xiix winkilal, ba'ax ts'o'ok u kaaxta'ale' (ich u t'aan waacho'obe' k'ajóolan beey *GWAS*) jejeláas *loci* yéetel *genes* ku beetik u páajchaja' u tsáaya' le *DMT2* yéetel le polokilo'. Le káaxan ts'o'ok u beeta'ala' jach k'aana'an ti' u ts'aaba' u chiikul le ch'iibalil ku tsaayik le k'oja'anilo'oba', keex ts'o'ok u xiixta'al u winkilal ch'iibalil, chen waa ila'ak tu láakal u chi'ibalil máake' chen beey u beeyta'al u tso'olo' u k'aam ba'albailil le k'oja'ano'obo'.

Ku ya'alale' u jaats'uulo'ob le winkilalo' le ku ts'aik u k'aam ba'albailil le k'oja'ano'obo' yaan ti' junp'éel *frecuencia alélica* kaaba' ti' 1%, ts'o'okole' u paajtal u k'oja'ankinsik tuláakal le winkilalo', ba'ale' le túukul je'ela' taan u chunsa'al u káaxan e'esil.

K'a'abéet u yóojeta'ale' yaan junp'éel chiikul ku beetik u k'oja'anta'al máak yéetel le polokilo', le chiikul je'ela' ku taalba' ti' kajnalilo'ob xaak'a'an u ch'iibalilo'ob, u jaats'uul u ch'iibalil ku taal ti' le masewaalo'ob ti' América'e' taan u xiixta'al te' *Instituto Nacional de Medicina Genómica (INMEGEN)*, le káaxan je'ela' jach k'a'abéet ti' u paybeeta'al ti ju'un le kaaxano'oba'. Yéetele', ti'al u káaxta'al u k'aam ba'albailil le k'oja'ano'ob ma' chu tsóolo' tumen le ch'iibalilo'obo', le káaxan ójela'ano'ob taan u yiliko'ob wa yaan junp'éel tsool ichil le ch'iibalil-ch'iibalil yéetel ch'iibalil-ba'apach, lela' taan u yuuchuj ichil káaxano'ob ku bisik ya'ab k'iino'ob yéetel kaaxano'ob ku beeta'al ichil k'iino'ob a'ala'ane' yéetel ti' junp'éel xeet' lu'um tu'ux ku ila'al le k'oja'anilo'oba'.

⁶⁶Cfr. Rivera Dommarco, Juan Ángel, et. al. (2012). Obesidad en México: Recomendaciones para una política de Estado.

Beey xaane', le káaxano'ob ma' úuchak beeta'ake' ts'o'ok u yiliko'ob le *microbiota intestinalo'* ku taakpajal ti' u yaantaj le polokilo', u jejeláas k'oja'ano'ob ku tasik le polokilo' yéetel le ch'ujuk k'i'ik' *mellitus*. Lela' jach unaj u yóojeta'al, tumen u pajtal u k'eexe' yéetele' junp'éel ba'a ku taakpajal ti' u k'ajóolta'al le k'oja'ano', beey xan ku ts'aa u na'ato'ob wa u pajtal ts'aakaj yéetel áantaj tsíikbalo'ob.

U ch'uukil le baam kíimil a'alan te' noj meyaja' ku e'esikubaj beey junp'éel meyaj k'a'abéet u ma'alobkinsa'al ti' u beeta'al káaxan na'ato'ob yo'olal u yila'al tu'ux u taalba' le k'oja'ano'ob ku k'eexko'ob u winkilil máak, ti'al u kaaxta'al bix u biskuba' le ch'i'ibalil-ba'apachil, beey xan ti'al ka' ila'ak bix u ch'i'ibalil maak ka beeyak u ts'aaka'. Le ken u'ulako'ob le k'oja'ano'obo' yaan u k'aata ti'ob, yo'olal:

1. U káaxta'al buka'aj u baak'el u winkilal le k'oja'ano'obo' yéetel le ba'alo'ob ku ye'esik ba'ax ku t'aakunsik máak, u k'ajóota'ak le polokilo', u jejeláas k'oja'ano'ob ku tasik le polokilo' yéetel le ch'ujuk k'i'ik' (ts'o'ok u ts'aaba' te' noj meyaja').
2. U yáanta'alo'ob yéetel le ts'aako'ob ka' ila'ak ba'ax ku beetik ti'ob ti' u ts'aakalo'ob.
3. K'aat chi'ob ti'al u yila'al ba'ax k'a'abéet u jantiko'ob (ba'ax janal súuk u jantiko'ob) yéetel u peksaj winkilal (k'aama'an tumen le *Instituto Nacional de Salud Pública*).
4. Junp'íit k'i'ik' ti' ka beeta'ak junp'éel *genoteca*, ka beeyak u xiixta'al bix le ch'i'ibalil ku máas titip'ank'il, bix le ch'i'ibalil ku k'eexe' ti' u tunbéenkunsikubaj yéetel le ch'i'ibalil ma' chu k'eexikuba'.
5. Junp'íit *suero* yéetel wiish u ti'al u ta'akaj ti' junp'éel bio-banco, beey ti'al u p'iisi' le *arsénico*, *selenio*, *bisfenoles*, yéetel ulak'o'ob.
6. Junp'íit ta' u ti'al ka beeta'ak le xiix u k'aaba' *microbiota*.

Le ba'alo'ob je'ela' yaan u k'a'abéetkunsa'al ti'al:

1. U káaxta'al yéetel ka ts'aabak u k'aaba' le ch'i'ibalil ku tsaayik le polokilo', u jejeláas k'oja'ano'ob ku tasik le polokilo', *síndrome metabólico* yéetel *DMT2* ti' le kajnalilo'ob tu lu'umil México'e'.
2. U xiixta'al jejeláas ch'i'ibalil jach unaj ti' u kanan óolal toj óolal ti kajnalil.
3. U xiixta'al bix u bisikuba'ob le ch'i'ibalil-janal, je'ebix ichil le káaxanil ti' jejeláas k'íino'ob je'ebix ichil le káaxanil ku beeta'al ti' koon k'íino'ob ti' junp'éel lu'umo'ob k'ajóola'an.
4. Káaxanta'al u eek'ilo'ob ti' u tsáaya' le polokilo' yéetel le *DMT2*.
5. U xiixta'al bix u bisikuba'ob le ch'i'ibalil-eek'ilo'ob.
6. U kaaxta'al *microbiota* ku beeykunsik le polokilo' yéetel le ch'ujuk k'i'ik'o, yéetel u yila'al wa yaan ch'i'ibalilo'ob, janalilo'ob yéetel ba'apachilo'ob u pajtal u k'eexiko'ob le janalo'obo'.

7. U beeta'al junp'éeel *Biobanco*, beyo' yéetel le' ch'aa chi'ob ti' u yila'al toj óolo' biin u k'anantaj ti' u beeta'al káaxan na'ato'ob.
8. U yila'al ka e'esa'ak le *farmacogenómicos*.
9. Yéetel le kaaxanil kun jook'ole', yaan u beeta'al meyajo'ob ti' jujuntúul máake ti'al u táanil kanan óolta'al wa u ts'a'aka' le polokilo' yéetel le DMT2.

Le ts'o'ok *punto*'e' junp'éeel meyaj u beeyta'al u meenta'al ich jach junp'íit, junp'íit wa ya'ab k'íino'ob. Te' junp'íit k'íino'obo' yaan u yila'al u *farmacogenómica* ti'al le ts'aako'ob ku jach k'a'abéetkunsa'al way México'e', yéetel u bin u ka'anataj le utsil ku taasiko'ob. Beey xan jach ma' talamil u k'ajóolta'al le yaax k'eexo'ob ku yuuchuj te' polokil ku ts'aik yo'olal le ch'i'ibalilo'.

Ti' junp'íit k'íino'obe' yaan u meengaja' junp'éeel téet ichil le k'oja'ano'ob yéetel polokil wa yéetel ch'ujuk k'i'ik'el, ka beeyak u yila'al wa ku taalbalob ti' ch'i'ibalil yo'osal u *tejidos*le' wa tumen u *microbiótica*. Wa ka beeyak u beeta'al le teet je'ela' u beeytal u yóojeta'al le janalbe'eno'ob yéetel le ts'aako'ob k'a'abéeto'. Ku túuklale' le meyaj ich junp'íit k'íino'obo' yéetel ich le ku yuuchtalo, le meyajo'ob ti' u táanil kanan óoltal le toj óolalo' yéetel ti' ch'uukta'alo', le súukil u kuxtal máak, le janalbe'eno'ob yéetel le ts'aak ku ts'aabalo' yaan u óojeta'al wa ku beeta'al yaax junp'éeel p'íis ti' jujuntúul le k'oja'ano'obo', lela' chen yaan u yuuchuj le ken jach ila'ak bix u bisikuba' le ch'i'ibalil-ba'apacho'. U beey ta'al u yila'al jejeláas áantajilo'ob, le ken óojeta'ak le ch'i'ibalilo' yéetel ulak' ba'alo'ob ti' le máaxo'ob k'oja'antako'ob.

Le ba'ax ku tukulta'ala' k'a'abéet u taasik ma'alo'ob áantajilo'ob yéetel yaan u kabakunsik u toojol le áantajilo', lela' yaan u yuuchuj chen wa yaan k'ajóolano'ob ku taalbalob ti' jejeláas káaxan na'ato'ob way tu lu'umil México'e'.

3. U ch'uukil meyajo'ob yaan u yilao' yéetel toj óolal yéetel u a'almaj t'aanilo'ob uti'aal u bo'olob

3.1 U tak'benil tu'ux ku tso'olik bix u yaantik u wíinkilil máak.

Le u ch'uukil meyajo'ob yaan u yila'ob yéetel toj oolal ku kaxtik u jel jo'osal u taak'benil tu'ux ku tso'olol bix u yaantik u wíinkilil maak bey xan u k'aayil yo'osal meentan ocho'ob yéetel uk'ul ma'ach u kalkunsik maak tu noj lu'umil México tuukulta'an ti' mejen palalo'ob. Ti'aal u beytal u jajtal le ba'ax ku tuklala' k'abe'et u k'exel le ba'alob je'ela'.

U tak'benil ti' janal tu'ux ku tso'olol u antajil wiinkilil maak

Way tu noj lu'umil Méxicoe' ta'an u kaxta'al ka yaanlajak te tak'benilo' tu'ux ku tso'olol le ba'ax ku bisik le janal waa le uk'ul ku ko'onol yo'osal beyo' le ku manalo' ku yojeltik waa malo'ob tu wiinkilaj le ba'ax ku maanko'. Ti' ka beychajak u yuuchul beyo way te noj lu'umal ku kaxta'al ka jelbesak u ch'uukil ti' bix u ts'abal le tak'benil te janal yéetel le uk'ulo':

U tak'benil ti' aktan

Le ba'ax ku kaxtik le tak'benil ku bin te aktano' k'a'abéet u ts'alpaachta'al ti' tu laakal le ku konko'ob janal yéetel uk'ulo'.

1. K'a'abéet u ya'alik buka'aj tsaats ku bisik tu wiinkilal máak, je'e bix u ya'alik xan le *Ingesta Diaria Recomendada (IDR)*, ku kaxk'ajal xaan ka u ya'al tu'ux u táabal u múuk'il le janalo' je'ex u ya'alik le máabena':

Tu'ux u táabal le ts'áa múuk'il	U bajuuxil ti' u yóojelta'al buka'aj le IDR
Ch'uujko'ob chen yaano'ob	200 kcl
U laak' ts'áa múuk'il	980 kcl
Tsatso'ob ma'ach u polokinko'ob máak	400 kcl
Tsatso'ob ku polokkinsko'ob máak	140 kcl
Ch'áa múuk'il	280 kcl
Sodio	2000 kcl

2. K'a'abe'et u ye'esk'ajal xan tu la'akal u ts'áa muuk'il le janal yéetel le uk'ulo', ma' je'ex u ya'alk'ajal tak bejla'ake' te' maaben ku ts'aik chen 2000 kcl.
3. K'a'abe'et u ts'alpaachta'al tu láakal le janal yéetel le uk'ul ku ko'onol ti' tu láakal láak'tsilil, le tak'benilo' k'abe'et u ts'aik ojeltbil bukaj tsatso'ob ku ts'aik tu wiinkilal maak yéetel k'abe'et u ya'alal xan yok'lal u ts'áa muuk'il ku táasik.
4. Tu láakal le uk'ulo'ob, ch'uujuko'ob, chukwa', yéetel janalo'ob u k'aaba' confitería ku ko'onolo'obo' yaan xan u ts'alpaachta'al le tak'benilo' yéetel k'abe'et u ts'aik ojeltbil bukaj tsatso'ob ku ts'aik tu wiinkilal máak yéetel k'abe'et u ya'alik xan yo'olal u ts'áa muuk'il ku taasik yéetel bukaj sodio ku taasik.

Tak'benil tu'ux ku yilal ba'ax ku taasik le janalbena'

Kex yaan u ts'aabal le tak'benil te aktan te janalo'obo' yéetel uk'ulo'obo' k'abe'et xan u bisik le tak'abenil tu'ux ku yilal ba'ax ku taasik le janalbena' chen waa ku k'ata'al meen le kojnalob waa xan ku k'aamal men le Secretaria de Salud.

1. Ch'ech'elkilo'ob ku taal ti' u yich k'aaxo'ob

2. Yich k'aaxo'ob, paak'alob ku jantalo'ob yeetel neek'o'ob

Le nu'ukbesajo'ob u jo'osmaj le Secretaría de Salud k'abe'et beyo'ob je'ex le u

3. Jantalo'ob u la'ak' noj ya'umo'ob, tan u tuklal k'abe'et u takbesal le nu'ukbesajo'ob k'ama'an men le "Pledge" ku tal ti' le Unión Europea ti'aal u k'aamal way tu noj

4. Jantalo'ob Méxicano'ob yeetel kay

Le nu'ukbesajo'ob volal janalbeno'ob yaan u t'i'it'besal ich waxak p'éeel

5. Janalbe'eno'ob mentanob yeetel u k'aab yim ba'alcheo'ob

Le num chi' yaan te tak'benilo' ku yaantik le wiiniko'ob u ti'al u na'atob yeetel u

6. Janalbe'eno'ob mentanob yeetel u k'aab yim ba'alcheo'ob

8. Síis ch'uujuk

U taalbal: EU Pledge Nutrition White Paper

3.2 K'a'ay t'aan

Bey jach k'a'abéet u kanáatal le palalo'ob yo'osal le xma' pak'be'enil k'oja'anilob je' bix le polokilo' yeetel le jach polokilo', ta'an u k'exel le almaj t'aanob yaanob tak belajke' je' bix yaanik tu laak' noj lu'umo'ob yo'osal le k'ay t'aan ku meental yok'lal le janalbenob bey xan le u'ukulo'ob ma'ach u kalkunsajob, k'abe'et u takbesal:

- a) K'a'abéet u p'áatal ti' cha'anil sa'asil oochel ti' mejan palal le p'íis k'íina':
 - I. Lunes tak viernes: ti' 14:30 tak 19:30 hrs.
 - II. Sábados yeetel domingo: ti' 7:00 tak 19:30 hrs.
- b) Tu p'íis k'íinil u cha'anil sa'asil oochel le mejen palalobo' u beytal u p'áatal u cha'anto'ob le janalbeno'ob k'ama'an meen le Secretaría de Salud.

c) Tu p'iis k'finil u cha'anil sa'asil oochel le mejen palalobo' u beytal u ts'abal cha'antbil le janalbenob yéetel uk'ulo'ob chen waa ma'atan u maansik 35 % le palalo'ob ku cha'anob ma' k'uchuktiob 12 jaabo'obi', u beytal xan chen waa le sa'asil oochel ku cha'antalo' ku yo'okol ichil le takbesaja':

- Sa'asil oochelo'ob tu'ux ku ye'esal jejelas kuxtal wiinik
- Sa'asil oochelo'ob tu'ux ku ye'esal le ba'alob ku yuuchul ti' noj lu'um
- Sa'asil oochelo'ob ti' kuxtanbail wiinik tu'u ma'tan u k'amal u cha'an mejen palal
- Sa'asil oochelo'ob tu'ux ku ye'esal peksaj wiinklil

Ku ch'apaachtal le k'ay t'aan ku jok'olo'ob te sa'asil oochelo'obo' yok'lal u meenta'al je'ex ku ya'alal me le almaj t'aana', bey xan ku yantal u k'eyil waa ma'tan u meentiko'ob je'ex a'alanilo'.

3.3 Almaj t'aanilo'ob uti'al bo'olil

Ti' ka beychajak u kana'antal le janal yéetel uk'ul ku ye'esal te Sa'asil oochelobo', le almaj t'aanil ti' bo'olil yaan u je'elsik le k'ay t'aan ma'tan u t'ajkuntik u wiinklil wiinik⁶⁷

Bey tuno' le almaj t'aanil ti' bo'olil yaan u na'aksik u tojol le k'ay t'aan ti' janal yéetel ti' uk'ul ma'tan u t'ajkuntik u wiinklil wiinik yo'sal ma' u jach ma'anal⁶⁸

⁶⁷ Rivera Dommarco, Juan Ángel; et.al. Obesidad en México: Recomendaciones para una política de Estado. Ed. UNAM. 2012 pp. 125-144

⁶⁸ dem

U najil meyaj mek'tan mail yéetel moolayo'ob táakpaja'ano'ob te' muuch' meyajo'

Secretaría de Educación Pública

- Yaan u tuunbenkinsik le almaj t'aanil tu'ux ku kana'antal le janal yéetel uk'ul ku ko'onol tu kuuchil xook ti' educación básica, bey xan yaan u yaantikuba' yéetel le Secretaría de Salud.
- Yaan u ch'a' muuk'tikuba' yéetel le SNDIF bey xan yéetel le Secretaría de Salud utia'al u ts'aabal malo'ob janal ti' le palal chen xi'ikob bulk'iin xook te najil xookobo'.
- Yaan u ch'a' muuk'tal meyaj xan yéetel SEP-Salud utia'al u malo'obkinsal le ts'i'ibob yaan te pikju'unob ku t'aano'ob yok'lal toj óol kuxtal yéetel malo'ob janal ku siiblantal ti le xookil palalo'obo'.
- Yaan xan u tak'besa'al tu pool le xookil palalo'ob ti' Educación Básica ti' u yuk'ob chen ja'.
- Yaan u yanta'al yéetel u ka'ansaj le wiiniko'ob ku meyajo'ob te najil xookob bulk'iinil u xookil utia'al u kana'antikob ka ts'abak janak malo'ob ti' le palalo'ob ku xookobo'.
- U mek'tan mail le noj lu'uma' yaan u ts'aik u nu'ukulil meyaj ti saasil óochel ti páalal ti' 5° yéetel 6° ti' primaria, chen ba'ale' yan u tasik t'aanil yok'lal toj óol kuxtal yéetel malo'ob janal utia'al u yojeltikob le aj káanbalobo'.

Comisión Nacional de Cultura y Deporte

- Yaan u kaxta'al ka' k'a'amak le Ley General de Cultura Física y Deporte (DOF 7 ti' junio ti' 2013) tu'ux ku kaxta'al ka u pe'eks u wiinklaj wiinik yéetel ba'alob yaan u yil yéetel uts kuxtal wiinik, bey xan ku kaxtal ka mu'uch meyajnak le jol po'opob, mek'tan mailobo', jala'achob yéetel tu laakal u wiinik u muuch'mubaob meyaj utia'al u malo'obkinskob u kuxtal wiinik te noj lu'uma'.
- Ku kaxta'al ka u pe'eks u wiinklaj wiinik ti' tu láakal k'iwik te noj lu'uma utia'al u malo'obkinskob u kuxtalo'ob.
- Yaan u ka'ansal wiinik utia'al u yáantikob palal ku xookob ti' Educación Básica yéetel nuukuch wiiniko'ob utia'al u pe'eks u wiinklalo'ob te noj lu'uma'.
- Yaan u meental ba'alob yaan u yil yéetel peksaj wiinklil (áalkab yéetel u jéelob baxalob).

Secretaría de Agricultura, Ganadería, Desarrollo Rural, Pesca y Alimentación

- Yaan u meental muuch' meyaj tu'ux ku kaxtal ka malo'obkinsak u kuxtal le koolnalo'ob otsilo'obo' tumeen yaan u yax kaxtal ka yaanlajak ba'ax ti' u janto'ob, chen ts'o'ojke' yaan u kaxtal ka beychajak u konko'ob le páak'alo'ob ku jo'oskob tu koolob.
- Yaan u kaxtal ka áantak le koolnalo'ob jach otsilo'ob yéetel táak'in ku ts'abal tuméen le mek'tan mail. U beytal u yáanta'al le koolnalob yéetel tak 80 % u tojolil le táak'in ken u xupo'ob ti' chen u meento'ob u páak'alob.
- Yaan u kaxtal ka meentak páak'al ti' ka'anche'ob tuméen u kana'alilo'ob le núukuch kaajob.

Secretaría de Desarrollo Social

- Ti' le muuch' meyajil ku meentik le programa ti' OPORTUNIDADES yaan u ka'ansal bix k'abe'et u malo'obkinsal le janal ku meentik le wiiniko'obo'.
- Ti' le kúuchil konol DICONSA yaan u laj lu'usal le janalbeno'ob ma' malo'obi', tumeen ma'táan u t'a'ajkusik u wiinklal winik
- Ti' le kúuchil konol DICONSA yaan u u ko'onol janal ma' ch'ech'elkili', ma' jach ch'uujuki' yéetel ma' jach ch'o'ochi'.
- Yaan xan u ko'onol u k'aab yíim wakax ch'ech'elkil yéetel ma' ch'ech'elkili' tu kúuchil konol DICONSA.

Secretaría del Trabajo y Prevención Social

- Yaan u kaxtal ka yaanlajak toj ool ti' u kuuchil meyaj bey xan ka yaanlajan malo'ob janal yéetel ka uk'ak chen ja'.
- Yaan u kaxtal ka k'ajoltak le Ley de Ayuda Alimentaria a Trabajadores (DOF 17-01-2011).
- Yaan u kaxtal ka u kana'ant u wiinklal wiinik ichil u kuuchil u meyaj.
- Yaan u kaxtal ka yaanlajak jun p'éel kuuchil ti' u peksik u wiinklil wiinik tu kuuchil u meyaj.

Secretaría de Hacienda y Crédito Público

- Yaan u kaxtal ka na'aksak u tojol le uk'ulo'ob jach ch'uujuko'ob, janlo'ob jach ch'ech'elkilo'ob, jach ch'uujuko'ob yéetel jach ch'och'o'ob utia'al ma' u jach ma'anal.

Procuraduría Federal del Consumidor

- Yaan u ts'áabal ojeltbil kúuchilob tu'ux ku ko'onol janal malo'ob ti' u t'a'anjunksik u wiinklil wiinik.
- Yaan u kana'antal le ba'ax ku jantik le wiiniko'obo' yóolal ma' u k'oja'antalob chen janko'ob tu kuuchil tu'ux ku ko'onol janal.

Secretaría de Desarrollo Agrario, Territorial y Urbano

- Yaan u muuch' meyaj yéetel mek'tan mailob bey xan yéetel chichan jóolpo'opob yok'lal u malo'obkinal k'iiwiko'ob te noj lu'uma' utia'al u peksik u wiinklil wiinik.
- Yaan u muuch' meyaj yéetel mek'tan mailob bey xan yéetel chichan jóolpo'opob utia'al u utskinsal k'iiwiko'ob yéetel u la'ak najo'ob tu'ux ku peksal wiinklil wiinik.
- Yaan u malo'obkinal beejo'ob yaan ti' jun p'eel kaaj utia'al u meental peksaj wiinklil yéetel t'incha' balak' xan.

Comisión Nacional del Agua

- Yaan u muuch' meyaj yéetel mek'tan mailob bey xan yéetel chichan jóolpo'opob utia'al u ts'áabal kuchilo'ob ti' u yuk'ul ja' ich k'iiwiko'ob yéetel najo'ob tu'ux ku peksal wiinklil.

Secretaría de Salud

- Yaan u meental yéetel u ts'áabal ojeltbil ti' tu láakal le wiiniko'ob te noj lu'uma' bix k'abe'et u malo'obkinsik u janal yéetel u meentik peksaj wiinklil ti' u malo'obkinsik u kuxtal.
- U meental meyaj utia'al u ka'asal bix k'abe'et u malo'obkinsik u janal wiinik yéetel u meentik peksaj wiinklil.
- Yaan u kaxta'al u kana'antal ma' u tsayal k'ojanil ti' polokil yéetel jach polokil meen le aj ts'aakob.
- Yaan u kaxtal u meental jun p'éel muuch' meyaj tu'ux yaan u kana'antal bix kun bin le tak'benil yéetel k'a'ayt t'aan yaan u yil yéetel janal bey xan uk'ul.
- Yaan u kaxtal u meental junp'éel muuch' meyaj tu noj lu'umil México tu'ux kun ch'úukbil le k'oja'anil ti' polokil, jach polokil yéetel ch'uujuk k'i'ik'il (Ch'úuk ti' toj óol kuxtal).

- Yaan u meental jun p'éeel muuch' meyaj tu'ux kun ch'úukbil le Ch'uujuk k'i'ik' Mellitus 2, Hipertensión, dislipidemias, polokil yéetel jach polokil.
- Yaan u meyajtal jun p'éeel muuch' meyaj tu'ux kun ch'úukbil le k'oja'anilob ti' polokil, jach polokil yéetel ch'uujuk k'i'ik'il.
- Yaan u kaxtal ka ts'áabak chu'uch ti' mejen páalal yéetel janal ti' u t'a'ajtalob malo'ob.
- Yaan u kaxtal u ka'ansal u meyaj malo'ob le aj ts'áakob ti' u toj óoltik le k'oja'anobo'. Bey xan yaan u ch'uuktal le kajnáalob yaan k'oja'aniltiob ma'ach u pa'ak'al tu bail wiinik.
- Yaan u kaxtal u k'úuchul yéetel ma' u xu'upul ts'áak tu naajil ts'áak.
- Ku kaxtal u yaantal le Asociación Nacional de Facultades yéetel u noj náajil ts'áak ti' u jebesal le xook ku bisko'ob le aj ka'anbal ts'áako'. Yóosal beyo' le aj ts'áakobo' u beytal u kaxtik yéetel u je'elsik le k'oja'anil ku táal te ch'uujuk k'i'ik'ilo'.
- Yaan u kaxtal jun p'éeel muuch' tsíikal yéetel le wiiniko'ob ka'anal u na'atob ti' u t'aanob yóosal te k'oja'anilob ti' polokil, jach polokil yéetel ch'uujuk k'i'ik'il. Yaan xan u jebesal le Ley General de Salud utia'al u beytal u kana'antal le k'a'ayt t'aan ti' janal yéetel uk'ul ku ye'esal ti' mejen páalal tumeen bey xan tuuklan tanxel noj lu'umob.
- Yaan u kaxtal jun p'éeel muuch' meyaj yéetel le Secretaría de Economía utia'al u kana'antal le tak'benil ku bisik le janal yéetel uk'ul ku ko'onolo'.
- Yaan u kaxtal ka u t'a'ajkuns wiinik le janal yéetel uk'ul ku ko'onol te noj lu'uma'. Bey xan yaan u kaxantal na'at utia'al u beytal ma' u tsayal k'oja'anil ti wiinik je'ex polokil, jach polokil yéetel ch'uujuk k'i'ik'il, bey xan yaan u kaxtal ka yaanlajak toj óoil ti tu láakal wiinik te noj lu'uma'.

Servicios Estatales de Salud

- Yaan u ts'aabal ojeltbil le "meyaj tuukulil u ti'al u kanáantik u polokil u wíinkilal máak yéetel u kanáantikubáa máak yo'osal ch'ujuk k'i'ik'el" meyaj tuukul ku meental te noj lu'uma' utia'al ma' u k'oja'antal wiinik yo'osal le polokil yéetel le ch'uujuk k'i'ik'ilo'.
- Yaan u toj óolkinsal le tuukul meyaj ku táasal meen u jool po'opil le noj lu'uma' yosal le k'oja'anil ti' polokil, jach polokil yéetel le ch'uujuk k'i'ik'il utia'al u beytal u meyajtal tumeen le mek'tan mailobo'.
- Yaan u kaxtal ka muuch' meyajtak le tuukul meyaj ku táasala' meen u nojchilo'ob le mek'tan maila'.
- Yaan u laj su'utul jun p'eeel meyaj tuukulil le meyaj ku ku táasal meyajbil meen u jool po'opil le noj lu'uma' yosal le k'oja'anil ti' polokil, jach polokil yéetel le ch'uujuk k'i'ik'il.

- Yaan u ch'uukta'al ka ch'áa ooltak le meyaj tuukul ku táasal te lu'uma', utia'al u meyajtal meen le aj ts'aakob.
- Yaan u ka'ansal le aj ts'áakob yo'osal u meyajtiko'ob malo'ob le meyaj tuukul ku táasal meen u jool po'opil le noj lu'uma'.
- K'abe'et u suukkinal te aj ts'aako' u na'aksa u na'at yéetel u ch'uukte' meyaj tuukul ku táasal meen u jool po'opil le noj lu'uma'.

Sistema Nacional para el Desarrollo Integral de la Familia

- Yaan u kaxtal u p'iitkusaj jujunp'itil le ch'uujuk, le tsaats yéetel le ta'ab ku ts'aabal te janalbenob ku t'oxol meen le muuch' meyaj ti' Asistencia Social Alimentaria, bey xan meen le muuch' meyaj ti' Desayunos Escolares yéetel xan yaan u kana'antal le ku t'oxol ti' u naajil xookob meen le muuch' meyaj DIF yéetel DIF D.F. yaan te lu'uma'.
- Le muuch' meyaj ti' Desayunos Escolares yaan u kaxtik ka ts'aabak jantbil yich che'ob, k'aab yim wakax ma' ch'ech'élkili', neek'ob, leguminosas yéetel ka uk'uk chen ja' ichil naajil xookob.

Red Mexicana de Municipios por la Salud

- Yaan u kaxtal ka muuch' meyajnak le molayob utia'al u beytal u malo'obkinkob u janal yéetel u meentiko'ob peksaj wiinklil le wiinikob te lu'uma'. Yaan u kaxtal xan ka kana'antak u janal yéetel ka u yuk' chen ja' le wiinikob ku meyajo'ob tu noj naajil meyaj way te lu'uma'. Tu ts'ooke' yaan u kaxtal ka ts'aabak chen ja' ti' u yuk'ob le aj ka'anbalob ku xookob ti' educación básica.
- Yaan u kaxtal u yaantal le muuch' meyo'ob tu'ux ku ye'esal bix k'abe'et u kana'atik u janal wiinik.
- Yaan u kaxtal ka ko'onok chen malo'ob janal je'ex u yich che', u yich paak'alo'ob yéetel ka ko'onok xan chen ja' meen le aj ko'onolob ku yaantalo'ob tu bapáachob u noj náajil xook.
- Yaan u malo'obkinal le k'iwikob utia'al u beytal u méental peksaj wiinklil yéetel yaan xan u méental muuch' cha'anil tu'ux kun kaxtbil u peksik u wiinklil wiinik. Le ko'onolob ku konko'ob malo'ob janal yéetel ku kaxtik ka uk'uk chen ja' yaan u ts'aabaltob jun p'éel chin poolil. Yaan xan u ye'esal tu jeel kaajo'ob le ba'alob ku meental yok'lal le uts kuxtalo'.

Sociedad Civil y Organizaciones No Gubernamental

- Yaan u kaxk'al ka malo'obkinsak u janal wiinik yéetel ka u peks u wiinklal ti' tu láakal kúuchilo'ob.

Academia

- Yaan u kaxtal ka yaanchajak kaxan tu'ukul yok'al toj óol kuxtal bex xan yok'lal malo'obkinsaj janal.
- Yaan u yaantal junp'éel muuch' tsiikbal yéetel le wiinikob ka'anal u na'atob yok'lal le k'oja'anilob je'ex le polokil, jach polokil yéetel ch'uujuk k'i'ik'il.

Fundación Mexicana para la Salud A.C.

- Yaan u kaxtal ka malo'obkinsak u kuxtal le wiinikob ku meyajo'ob te kúuchil meyajo'obo' yok'lal u ts'ako'ob u muuk'ob te meyaj ku meentiko'ob.
- Yaan u takbesal meyaj ti' u ch'ensa'al le k'oja'anil ti' polokil ti' mejen páalal, yaan u kaxantal xan na'atob yok'lala le k'oja'anila' yéetel bey xan u kaxatal ka malo'obkinsak u janal yéetel u peks u wiinklil wiinik.
- Yaan u kaxtal ka yaanlajak kaxan na'atob, ka ka'ansak wiinik yéetel ka uts meyajtak le na'atob yaan yok'lal le k'oja'anil ti' polokil yéetel jach polokil.

Iniciativa Privada

- Yaan u kaxtal ka malo'obkinsak le janal yéetel le uk'ul ku ko'onol meen le konolo'obo' utia'al u t'áajkunsik u wiinklil wiinik.
- Yaan u ts'iibtal ti' ju'un yok'lala le janalo'ob ku t'a'ajkunsik u wiinklil wiinik ti' t'óoxol te wiiniko'ob utia'al u yojeltiko'ob bix k'abe'et u malo'obkinsikob u kuxtalob.
- Yaan u ts'aabal ojetbil ti' k'a'ayt t'aanil bix k'abe'et u malo'obkinsik u janal yéetel u kuxtal wiinik. Bey xan yan u kaxtal ka ts'aabak ojetbil te restaurantó' bukáaj ch'ech'elkil le janal ku ko'onolo', ku k'a'atob xan uk'ulo'ob, u yich che' yéetel yich k'aax malo'ob tu wiinklal wiinik.
- Yaan u kaxtal ku peks u wiinklil wiinik te noj lu'uma'.

U P'íisil le Tuukul Meyaja'

Ku kaxtal ka malo'objinsak le meyojobo' yéetel ka ts'áabak ojetbil le ba'ax ku meental yok'lal u uts kuxtal wiinik.

Ichil le meyaj tuukulil u ti'al u kanáantik u polokil u wíinkilal máak yéetel u kanáantikubáa máak yo'osal ch'ujuk k'i'ik'el yaan u kaxtal ka je'elsak yéetel muuch' meyajil le k'oja'anil yaan u yil yéetel tsaats tu wiinklil maak bey xan u je'elsal le k'oja'anil ti' chuujuk k'i'ik'il. Ti' ka beychajak u jajtal le tuukul meyaja' yaan u toj oolkinsal bey xan yaan u ch'uuktal tu láakal le ba'ax yan u yil yéetel le k'oja'aniloba'.

Le meyaj tuukulila' ku kaxtik ka'ap'éel ba'al: ka ts'aabak ojetbil yo'osal le meyajob ku meental yo'osal k'oja'anilob yéetel ti' u kaxtal toopilob ku jok'ol te muuch' meyaj ku meetala', bey xan ku kaxtal ka káanbalnajkob ya'ab le wiinko'ob ku meyajo'ob te muuch' meyaj tuukula' ti' u malo'obkinsal tu la'akal k'iin.

Le meyaj tuukula' ku táasal u meyajtal meen le Modelo Dinámico de Microsimulación CDP, ich ingles ku ya'alik (Chronic Disease Preventions), mak'antan meen le OCDE yéetel le OMS, le muuch' meyaja' u beytal u ts'aaik ojetbil bix t'aajil junp'éel kaaj, bey xan u beytal u yojeltik bukaj ku xu'upul ti' u toj óol kuxtal wiinik ti junp'éel noj lu'um, yéetel u beytal u yojeltikob buka'aj u ch'a' muuk'il ku ts'aik le mek'tan mailob tu noj lu'umob yóosal le k'oja'anil ma'ach u ma'ansk'ajan ti' wiinik. Le muuch' meyaj tuukula' ti' ka beychajak u yojeltik le ba'ax ku yalik, ya'ax ku yojeltik buka'aj u ja'abil ku kuxtal wiinik yéetel buka'aj táak'in ku xu'upul ti' u toj óol kuxtal wiinik ti' junp'éel noj lu'um takaknak te muuch' meyaj OCDE.

Bey xan, le meyaj tuukulil ku táasik le OMS yóok'lal janal, péeksal táak'in yéetel toj óol kuxtal ti' junp'éel lu'um (DPAS ich ingles) ku k'abe'etal ti' u malo'ob meyaj juntuul jo'ol poop tu noj lu'um. K'abe'et u meentk'ajal óoxp'éel páajtalil: yax táanil ku p'íisil le k'éexil ku yuuchul, bix u yuuchul le k'éexil yéetel tu ts'ooke' ba'ax utsil ku táasik le k'éexilo'. Le ba'axob ku yojeltala' ku k'abe'etal ti' u malo'obkinsal le meyaj tuukulil ku meyajtal te noj lu'umobo'.

Le meyaj tuukulila' ku muuch'kinsik u meyaj wiinik tumeen ma' chen ku ye'esik bix k'abe'et u kana'antal wiinik yóosal k'oja'anil, bey xan ku ye'esik bix k'abe'et u k'éexal u kuxtal wiinik yéetel malo'ob janal, bey xan yéetel ma' u meentik chen junp'éel ba'al tu náay, tu meyaj yéetel tu káajal.

K'abe'et u yaantal junp'éel pajtalil ti' u yojetal bix u biin u malo'obt'al le muuch' meyajobo'. ti' ka beychajak u jajtal le meyajo' yaan u meental máabeno'ob tu'ux

kun ts'íibil le ba'ax ku kaxan na'atalo'. K'abe'et xan u ch'apaachtal le malo'ob tuukulo'ob ku jóok'ol te muuch' meyaja' utia'al u beytal u meyajtal yéetel u ts'áabal ojeltbil meen chen juntu'ul wiinik xan.

Ichil le ba'alob kun ye'esik waa malo'ob u biin te muuch' tuukuk meyaja' tia'an:

- Bix u meentk'ajal yéetel ba'ax kun yaantal. Le ka'ap'éel ba'ala' ku yuuchul chen yaanchajak tóopil ichil le meyajo', u beytal u p'iisbil le ba'alob je'ex; u chowkil ich Kilometros u bejil t'incha' Balak', u bukajil náajil xook yaan yéetel u meyajil meentk'ajan, u bukaji k'a'ayt t'aanil ti' janal yeéetel uk'ul ma' taan u t'a'ajkunsik u wiinklil wiinik ku jóok'ol ti' sáasil óochel, u bukajil meyaj tuukul ku meental ti' u kaxtal u jeel na'atob.
- Le ba'ax ku yuuchul. Ku p'iisik u buka'aj k'iinil ku yuuchul le ba'ax ku meentalo' (chichan k'iin, chuumuk k'iin yéetel chowak k'iin), tu'ux ku p'iisil xan buka'aj wiinik yaanti' polokil, jach polok, Hipertensión waa hipercolesterolemia; ku p'iisil xan buka'aj wiinik ku meentik peksaj wiinklil; buka'aj wiinik ku jantik sansamal yich che' yéetel u yich páak'alo'ob; ku p'iisil buka'aj wiinik ku kíimil yéetel ti' ba'ax yóosal ku kíimil.

Ti' ka beychajak u p'iisil malo'ob le meyaj tuukula' k'abe'et u yaantal junp'éel kuuchil tu'ux u beytal u xookol yéetel u kaxta'al t'aanil yóok'lal k'oja'anilob ma'ach u ma'ansk'ajal tu bail wiinik, bey tun ti' ka yaanchajak na'atil yaan u kaxtal t'aanilo'ob te kuuchil meyajo'ob je'ex (INEGI, Secretaria de Salud, Secretaría de Educación, IMSS, ISSSTE, u kuuchil Mek'tan Mail, u kuuchil xook yéetel tu'ux ku meental kaxan na'atob, yéetel bey u jeel u láak kuchilob) bey xan u kaxtal t'aanilob ku meental tumeen u láak muuch' meyajilo'ob ti' u láak' noj lu'umob yéetel tu ts'óok u beytal u kaxantal na'at yéetel k'a'at chi'il.

Le kuuchil meyaj ti' xook yéetel kaxan t'aanil ku k'abe'etal ti' u kana'antal yéetel u ch'uuktal le ba'ax ku mentik le meyaj tuukulil u ti'al u kanáantik u polokil u wíinkilal máak yéetel u kanáantikubáa máak yo'osal ch'ujuk k'i'ik'el. Le kuuchil meyaja' u beytal u p'iisik xan le meyaj t'aanil ku jok'ol yóosal yóok'lal u toj óol kuxtal wiinik, bey tuuno' le kuuchil meyaja' k'abe'et u yaantal tu junal, ka p'atak mix ba'al yaan u yil yéetel le Sistema Nacional de Salud ti' u beytal u ch'a' nu'uktik tu júunal le ba'ax ku meentik.

Le p'iis na'at ku meentik le kuuchil meyaja' yaan u jóok'ol ti' le meyaj ku meentik le molayo'ob, le mek'tan mailo'ob, le muuch'tan bail meyaj wiinik yéetel u jeel kuuchil meyajo'ob, utia'al u beytal u ts'aabal ojeltbil láalaj k'iin yóosal le noj meyaj tuukulil ku meental, ti' u ch'aik muuk' le meyaja' ku meental p'iisilob yéetel buka'aj polokil yéetel jach polokil yaan ti' jejelas ja'abob, bey xan u p'iisil u taak'inil ku xu'upul

yóosal le k'oja'aniloba yéetel ka p'iisil buka'aj wiinik ku kiimil yóosal le k'oja'anil ti' polokil yéetel jach polokil.

- Le p'iis na'at kun meentbil yéetel le meyaj na'ata' yaan u ch'a' muuktikuba' te t'aanil ku mentik le meyaj tuukulil ku meental te noj lu'uma'.
- U láak' u jeel ba'ax k'abe'et u ch'a' óoltal chen meentak le p'iis na'ata' yaan u yil yéetel u jéel muuch' meyaj ku takpajlo'ob te meyaj tuukulila'.
- Ti' ka beychajak u malo'obkinsal le muuch' meyaj tuukula' k'abe'et u p'iisil chen maanak 6 ja'abob tumeen ts'óok u yaantal tuukul yéetel meyaj k'ajoltbil, beytuno' chen maanak junp'éel ja'ab yaan ba'ax a'altbil yóosal le meyaj.
- Le p'iis tuukul meyaj ku meentala' ku k'abe'etal ti' u k'ajoltal le meyaj ts'o'ok u mak'anta'al.

Yéetel meyaj ku meentala' ku yaantal u muuk'il le p'iis na'ata', bey xan ku ts'aik toj óolil ti le muuch' meyajlo'ob ku takpajlo'ob yéetel u beytal u k'ajoltal le meyaj ts'o'ok u meentk'ajal ti' u uts kuxtal tu láakal wiinik te noj lu'uma'.

Bey tuno', le p'iis na'at meyajlo' u beytal u biin u k'éexpajal yo'osal ba'alob ku jelbesal te muuch' meyaj tuukulo', bey xano' le p'iis na'ato' u beytal u yóoksik u jéel p'iisilo'ob waa k'abe'et tu jéel k'iinob ti' u malo'obkinsik u meyaj.

Le p'iis na'ato' yaan u meyajk'ajal yéetel le wiiniko'ob ku meyajtik le muuch' meyaj tuukulo' tumeen u yóojelob jach yaan k'oja'anil ts'áakbil meen leti'ob. Bey xan le p'iis na'at meyajlo' ku kaxtik ka meentk'ajak le ba'ax tu ya'alaj ken u meent le uuuch' meyaj tuukulo'.

Le p'iis na'at meyajlo' ku kaxtik u yojelte' bix u na'akal yéetel u yéemel le k'oja'anil ti' polokil yéetel jach polokil ti' u wiinikil u noj lu'umil México, bey xan ku kaxtik ka ch'éenek u k'oja'antal wiinik yéetel le Ch'uujuk k'i'ik'il Mellitus; ku kaxtik ka malo'obchajak u janal wiinik yóosal u yaantal uts kuxtal ti'o'ob. Ku kaxtik u yóojelt buka'aj ya'abil wiinik ku k'oja'antal yo'osal polokil, jach polokil yéetel chuujuk k'i'ik'il utia'al u yilik u ts'áakal tu beel le yaan k'oja'anil ti'; ku kaxtik xan u yaantal junp'éel utsil muuch' meyaj muuk'il utia'al u péeksik wiinik yéetel nu'ukulob ti' u toj óolkinsal le meyaj ku meental yóosal le polokil, jach polokil yéetel ch'uujuk k'i'ik'il; bey tuno' ku kaxtik ka yaanlajak junp'éel muuch' meyajil tu'ux ku kaxtal tumeen le molayob ka yaanlajak toj óolil ti' tu láakal wiinik.

Le p'iis na'at meyajlo' yaan u yilik ka meyajnak ich utsil le molayob, mek'tan mailob yéetel u jeej muuch' meyajilob ti' ka xi'ik ich toj óolil le muuch' meyaj tuukulo'.

Le p'iis na'at meyaja' yaan u jach ch'en xikintik tu beel le ba'ax ku tuuklik u wiinikil le noj lu'uma' ti' ka beychajak u meyajtik jach malo'ob le muuch' meyaj tuukulo'.

Tuukultan u ts'áabal ojeltbil ti' cada ja'abil ku maan le p'iis na'at meyaj ku yaantal yóok'lal le muuch' meyaj tuukulila', ti' u yaantal ki'imak óolil ich wiinikil yéetel ka k'ajoltal le meyaj ku meentala'. Bey xan le p'iis na'at meyaja' ku kaxtik ka k'ajoltak le ba'ax ts'o'ok u meyajtal meen le jo'ol p'oopob ti' ma' u je'elsal le muuch' meyaja'.

**U áantajil óochel 1: le ba'ax k kaaxtik, tu'ux k k'uuchul yéetel le ba'ax e'esik
le uts meyajil te' *Sistema Nacional de Saludo*'**

U áantajil óochel 1: Le ba'ax k Kaxtik, Tu'ux k k'uuchul yéetel le ba'ax e'esik le uts meyajil te' *Sistema Nacional de Saludo'*

	Le ba'ax Káaxtik	Tu'ux k'uuchul
Toj óol kuxtal ti' tu láakal wíinik	U yaantal junp'éeel meyajil ti' u k'ajóotal yéetel ti' ma' u tsáayal k'oja'anil ti' wíinik	Yaan u kaaxtal ka k'ajóoltak tak 33% le chujuk k'i'ik'el <i>mellitus</i> , ichil wíinik yaanti' 20 ja'abo waa mas ich cada ja'ab
	Ka ya'abkunsak u ts'aakal le wíiniko'ob yaanti'ob ch'ujuk k'i'ik'el <i>mellitus 2</i> ku kana'antalo'ob yéetel <i>Hemoglobina Glucosilada (Hb A1c)</i>	Ka láaj ts'aabak <i>Hemoglobina Glucosilada (Hb A1c)</i> ti' le k'oja'ano'ob ku ch'uuktalo'ob
	Ka ya'abkunsak u ts'aakal le k'oja'ano'ob yaan ti'ob ch'ujuk k'i'ik'el <i>mellitus 2</i> ku kana'antalo'ob yéetel <i>Hemoglobina Glucosilada</i>	Ichil 2018 yaan u káaxtal u ts'aakal u 33 % wíinik yaan ti'ob chuujuk k'i'ik'el <i>mellitus tipo 2</i> ku kana'antalo'ob yéetel <i>Hemoglobina Glucosilada (Hb A1c)</i> , bejla'e' chen 7 % k'ucha'an.
	Yaan u kaaxtal ka yaanak uts kuxtal ti' wíinik ti' ma u k'oja'antal, beey xan ka k'a'ay t'aantak ti' sásil óochel junp'éeel ma'alob janal yéetel ka meentak peksaj wink'lil meen le wíinikobo'	Yaan u meentk'ajal cada ja'ab junp'éeel k'a'ayt t'aan ti' sásil óochelo'ob ti' ma' u tu'ubsal le uts kuxtal wíinik.
Kana'ant meen aj ts'áak	Yaan u kaxtal ka káanbalnajak ma'alob le meyajilo'ob ti' kuuchil ts'áakil ti' yáax áantaj ti' u beytal u kana'antik malo'ob le k'oja'anob yaantiob polokil, jach polokil yéetel ch'uujuk k'i'ik'il	Ka káanbalnajak junp'éeel 80 % ti' tu láakal le meyajilo'ob ti' kuuchil ts'áakil ti' yáax áantaj ku meyajob yok'alal le k'oja'anil ma'ach u tsáayal tu bail wíinik
	Yaan u kaaxtal ka ya'abkunsak u náajil ts'áak ti' yáax áantaj, ka p'aatak ma' u xu'upul ts'áako'ob ku k'a'abéetal ti' ch'ujuk k'i'ik'el yéetel ka kana'antak u meyaj le náajil ts'aako'oba' tumen le mek'tan mailo'	Ka k'uuchuk 90 % ti' tu láakal le náajil ts'aak ti' yáax áantaj a'alab yaan u meenta'al, ka yaanak chuka'an ts'aak tu kuuchil náajil ts'áako'ob ti' ka beeychajak u ts'aakal le ch'ujuk k'i'ik'elo'
	Kaxant yéetel k'ajóolt <i>marcadores genómicos</i> uti'al u	Yaan u ye'ensal u k'oja'antal wíinik yéetel jach yaj polokil

	beytal u kana'antal le k'oja'anil ti' polokil yéetel ch'ujuk k'i'ik'el <i>mellitus 2</i>	yéetel meyajil yaan u yil yéetel <i>evidencia genómica</i> .
Kana'ant toj óol kuxtal ti' ma' u yaantal k'oja'anil	Yaan u ma'alobkinsal le tak'benil ku bisik le janal yéetel le uk'ul ku ko'onol, ti' u yóojeltal ba'ax ma'alob ku tasik tu wiinklil wiinik ti' u utsi t'áajta'.	Ka laaj yaanak u 100 % le tak'benil ti' tu láakal le janal yéetel le uk'ul ku ko'onol ti' u yóojeltal le ba'ax ma'alobil ku tasik tu wiinkilal wiinik
	Ka kana'antak le k'a'ayt t'aanil yóok'lal janal yéetel uk'ul ku ko'onol ti mejen palal	Yaan u ts'áabal u p'iis k'iinil yéetel yaan u bin u ye'ensal le k'a'ayt t'aanil ku jo'osal te sasil óochel yok'lal janal yéetel uk'ul ku ko'onol ti mejen palal

Ba'ax p'iisik	U p'iisil	Bix u p'iisil
Ba'ax ku yuuchul	U buka'ajil k'oja'an yaanti' chujuk k'i'ik'el <i>mellitus</i> ichil le wiiniko'ob yaanti'ob 20 wa máas ja'abo'ob	Le p'isilo' ku jóok'ol chen t'óoxok buka'aj wiinik yaanti' 20 wa máas ja'abo'ob yaanti'ob ch'ujuk k'i'ik'el, ichil le yaanti' 20 wa máas ja'abob, ichil junp'eel chowak k'iinil multiplicado yéetel 100
Ba'ax ku yuuchul	U bukajil k'oja'an yaanti' chuujuk' k'i'ik'il yéetel ku p'iisil cada ja'ab yéetel hemoglobina glucosilada (Hb A1c)	Le p'iisil ku jóok'ol chen t'óoxok buka'aj k'oja'an wiinik yaanti' ch'uujuk k'i'ik'el ku p'iisil cada ja'ab yéetel <i>hemoglobina glucosilada</i> , ichil le k'oja'anob yaan ti' ch'ujuk k'i'ik'il ichil junp'eel chowak k'iinil multiplicado yéetel 100
Ba'ax ku yaantal	U buka'ajil le maaxo'ob yaan ti'ob chujuk' k'i'ik'el ku bisik junp'éeel áantaj ti' ts'aakil ku kana'antal yéetel <i>Hemoglobina Glucosilada (Hb A1c)</i>	Le p'isilo' ku jóok'ol chen k'ajóoltak buka'aj k'oja'anilob yaanti' jach káabal ti' 7 % chujuk' k'i'ik'il <i>mellitus 2</i> yéetel <i>Hemoglobina Glucosilada (Hb A1c)</i> , ichil u buka'ajil k'oja'anilob yaan ti' chujuk' k'i'ik'el ku bisik junp'éeel áantaj ti' ts'aakil ku kana'antal yéetel <i>Hemoglobina Glucosilada (Hb A1c)</i> , ichil junp'eel chowak k'iinil multiplicado yéetel 100
Ba'ax ku yuuchul	Yaan u meental k'a'ayt t'aan ti'	Le p'isilo' ku jóok'ol chen

	u ts'áabal óojeltbil káanbalob	óojetak buka'aj ts'áa óojelt káanbal ku meental ti' junp'éel ja'ab ti' k'a'ayt t'aanil, ichil tu láakal le ts'áa óojelt káanbal ku meental ti' junp'éel ja'ab ti' k'a'ayt t'aanil tuukultan ti u yuuchul ti' junp'eel chowak k'iinil.
Ba'ax ku yuuchul	U bukajil meyajilob ti' kuuchil ts'áakil ti' yáax áantaj tu káanob le ka'ansaj ts'áabtob	Le p'iisilo' ku jóok'ol chen t'óoxok buka'aj meyajilob ti' kuuchil ts'áakil tu káanob le ka'ansaj ts'áabtob, ichil u kuuchil ts'áakil ti' yáax antaj
Ba'ax ku yuuchul	U bukajil kuuchil ts'áakil ti' yáax áantaj, chuukan yéetel ts'áakob ku k'abe'etal ti' u je'elsal le ch'uuuk k'i'ikilo'	Le p'iisilo' ku jóok'ol chen t'óoxok buka'aj kuuchil ts'áakil ti' yáax áantaj, chuukan yéetel ts'áakob ku k'abe'etal ti' u je'elsal le ch'uuuk k'i'ikilo', ichil tula'akal le kuuchil ts'áakil ti' yáax áantaj
Ba'ax ku yaantal	Ka meentak kaxan tuukulob yo'osal meyajo'ob <i>genómicos</i> k'ama'ano'ob ku k'a'abéetal ti' yáax áantaj k'oja'anil yéetel ti' toj óol kuxtal, ku k'a'abéetal xaan ti' u je'elsk'ajal le k'oja'anil ti' polokil yéetel u jeel topil ku táasik le k'oja'anilo'	Le p'iisilo' ku jóok'ol yéetel tu láakal le kaxan tuukulob yo'osal meyajo'ob <i>genómicos</i> ku k'a'abéetal ti' le aj ts'áako'ob ti' u je'elso'ob le k'oja'anil ti' polokil yéetel u jéel topil ku táasik le k'oja'anil ti' tu láakal u wiinikil le noj lu'uma'
Ba'ax ku yuuchul	U bukajil janal yéetel uk'ul ku ko'onolo' ku tasik tak'benil aktan tu'ux ku ya'alik le ba'ax ku t'a'ajkunsik u wiinklal wiinik	Le p'iisilo' ku jóok'ol chen t'óoxok buka'aj janal yéetel uk'ul ku ko'onolo' ku tasik tak'benil aktan tu'ux ku ya'alik le ba'ax ku t'a'ajkunsik u wiinklal wiinik, ichil tuláakal le janal yéetel uk'ul ku ko'onolo' k'aajóotan
Ba'ax ku yuuchul	U ch'uuktak le k'a'ayt t'aanil ku jo'osal te sasil óochel yok'lal janal yéetel uk'ul ku ko'onol ti mejen palal	Le p'iisilo' ku jóok'ol chen t'óoxok buka'aj k'a'ayt t'aanil ku jo'osal yok'lal janal yéetel uk'ul ti' junp'éel xe'et' p'iis k'iinil ti' le sásil óochel ku ye'esal ti' mejen palal

**Jejeláas pikju'uno'ob
ch'a'chi'ta'abo'ob**

Adams TD, Gress RE, Smith SC, et al. *Long-term mortality after gastric bypass surgery*. New England Journal of Medicine 2007; 357: 753 – 61.

Aguirre Huacuja, E. *La Corresponsabilidad Operativa en la Atención Primaria a la Salud*. Salud Pública de México 1994; 36:210-213.

Buchwald H, Estok R, Fahrenbach K, et al. *Weight and type 2 diabetes after bariatric surgery: systematic review and meta-analysis*. The American Journal of Medicine 2009; 122: 248 – 56.

CONACULTA, *Encuesta Nacional de Hábitos, Prácticas y Consumo Culturales*, México, 2010.

Pierre-Yves Crémieux; Henry Buchwald; Scott A. Shikora; Arindam Ghosh; Haixia Elaine Yang; Marris Buessing. *A Study on the Economic Impact of Bariatric Surgery*; THE AMERICAN JOURNAL OF MANAGED CARE; V.14 No.9, 2008, p 51-58.

Declaración Ministerial para la Prevención y Control de las enfermedades Crónicas No Transmisibles. 25 de febrero de 2011. http://portal.salud.gob.mx/sites/salud/descargas/pdf/convenios/2011/Declaracion_

Ministerial.pdf

Diario Oficial de la Federación. *Lineamientos generales para expendio y distribución de alimentos y bebidas en las escuelas*. 23 de agosto de 2010.

Diario Oficial de la Federación. *Ley de ayuda alimentaria para los trabajadores*. 17 de enero de 2011

Diario Oficial de la Federación. *Ley General de Salud*. Última reforma. México, 2013.

Discurso del Presidente de la República en el marco del Día mundial de la salud, celebrado el día 2 de abril de 2013. <http://www.presidencia.gob.mx/articulos-prensa/dia-mundial-de-la-salud-2013-la-hipertension/>

Dirección General de Evaluación de Desempeño, SSA., *Informe de unidades de primer nivel de atención en los servicios estatales de salud*. Evaluación 2008, pág. 27-32

EU Pledge. Nutrition Criteria, White Paper, 2012.

Fried M, Hainer V, Basdevant A, et al. *Interdisciplinary European Guidelines for Surgery for Severe (Morbid) Obesity*. Obesity Surgery 2007;17: 260 – 70.

Gutiérrez, J.P.; Rivera-Dommarco, J., Shamah-Levy, T.; Villalpando-Hernández, S.; Franco, A.; Cuevas-Nasu, L.; Romero-Martínez, M.; Hernández-Ávila, M. *Encuesta Nacional de Salud y Nutrición*

2012. *Resultados Nacionales*. Cuernavaca, México Instituto Nacional de Salud Pública, México, 2012.

INAP-SSa. *Estudio Consistente en Evaluación para Revisar la Viabilidad e Impacto de la Imposición de una Tasa Tributaria al Consumo de Bebidas Carbonatadas y Azucaradas como Política Pública Preventiva Dirigida a Revertir la Tendencia al Sobrepeso y Obesidad*, México, 2012.

Jennings-Aburto et al. *Physical activity during the school day in public primary schools in Mexico City*, CINyS- INSP, México, 2007.

Lim SS., V. T.-R. (2012). *A comparative risk assessment of burden of disease and injury attributable to 67 risk and risk factor clusters in 21 regions, 1990-2010: a systematic analysis for the Global Burden of Disease Study 2010*. The Lancet, 224-2260. OECD, *Health at a Glance 2011: OECD Indicators*, OECD Publishing, 2011.

OMS, *Estadísticas sanitarias mundiales 2012*, Ginebra, 2012

OMS. *Informe sobre la situación mundial de las enfermedades no transmisibles 2010*. Resumen de orientación. Ginebra, Suiza, 2011.

OMS. *Proyecto de plan de acción para la prevención y el control de las enfermedades no transmisibles 2013-2020*. 6 de mayo de 2013. http://apps.who.int/gb/ebwha/pdf_files/WHA66/A66_9-sp.pdf

OMS. *Métodos poblacionales e individuales para la prevención y el tratamiento de la diabetes y la obesidad*. 2008. http://www.paho.org/hq/index.php?option=com_docman&task=doc_view&gid=15558&Itemid

OMS-OPS. *28a Conferencia sanitaria panamericana. 64a Sesión del comité regional*. http://www.paho.org/hq/index.php?option=com_docman&task=doc_view&gid=19267&Itemid

OMS, Promoción de la Salud. Glosario, 1998 en http://www.bvs.org.ar/pdf/glosario_sp.pdf

ONU. *Declaración Política de la Reunión de Alto Nivel de la Asamblea General sobre la Prevención y el Control de las Enfermedades No Transmisibles*. 16 de septiembre de 2011. <http://www.un.org/es/comun/docs/?symbol=A/66/L.1> Presidencia de la República. *Plan Nacional de Desarrollo*. México, 2013.

Rivera Dommarco, Juan Ángel, et al. (2012). *Obesidad en México: Recomendaciones para una política de Estado*. (Primera ed.). México: UNAM.

Secretaría de Salud. *Acuerdo Nacional para la Salud Alimentaria. Estrategia contra el sobrepeso y la obesidad*. Enero, 2010.

Secretaría del Trabajo y Previsión Social. *Guía de Recomendaciones para la Promoción de la Salud y*

la Prevención de Adicciones en los Centros de Trabajo, México, 2010. pp. 3-5

Simón Barquera, I. C. (2013). ENSANUT 2012. *Evidencia para la Política en Salud Pública*. Cuernava, Morelos: Instituto Nacional de Salud Pública.

Sjöström L, Lindroos AK, Peltonen M, et al. *Lifestyle, diabetes and cardiovascular risk factors 10 years after bariatric surgery*. New England Journal of Medicine 2004; 351(26): 2683 – 93.

Stevens J. et al. *Population-Based Prevention of Obesity: The Need for Comprehensive Promotion of Healthful Eating, Physical Activity, and Energy Balance: A Scientific Statement From American Heart Association Council on Epidemiology and Prevention, Interdisciplinary Committee for Prevention (Formerly the Expert Panel on Population and Prevention Science)*. Ed. American Heart Association. E.U., 2008.

Théodore F.; Bonvecchio, A.; Blanco, I.; Irizarry, L.; Nava, A. Carriedo, A. *Significados culturalmente contruidos para el consumo de bebidas azucaradas entre escolares de la Ciudad de México*. Rev PanamSalud Publica. 2011;

30(4):327–34.

Wartella A., Ellen, et al. *Símbolos y sistemas de clasificación de nutrición para el etiquetado de productos alimenticios*. Instituto de Medicina de las Academias Nacionales. Prensa de las Academias Nacionales: Washington, D.C. 2011.

Páginas web

<http://www.who.int/mediacentre/factsheets/fs311/es/>

<http://www.who.int/mediacentre/factsheets/fs312/es/index.html>

<http://www.iaso.org/iotf/obesity/obesitytheglobalepidemic/>

<http://www.insp.mx/epppo/blog/2865-reg-publicidad-alimentos-bebidas-mex-codigo-pabivs-reg-intern.html>

<http://www.amdiabetes.org/nosotros.Php>

<http://www.imss.gob.mx/programas/prevenimss/Pages/index.aspx>

<http://www.prevenissste.gob.mx>

Níib óolalilo'ob

U muuk'íil yéetel u chuka'anil le Meyaj Tuukulil u ti'al u Kanáantik u Polokil u Wíinkilal Máak yéetel u Kanáantikubáa Máak yo'osal Ch'ujukk'i'ik'el, tu k'a'abéetkunsaj u taakpajal jejeláas molayilo'ob te' mek'tan mailo'ob, te' kaajtalilo' yéetel molayilo'ob tu'ux yaan nuukuch koonolo'ob. Le meyaj paybeeta'ab yéetel muuch' tsikbata'ab je'e bix úuchik u meenta'alo' tu jo'osaj le meyaj túukula' tumen chukpajan u yóolo'ob u nuuktalilo'ob le molayilo'ob ku chikpajlo' te' kaabala', tu'ux ts'íibta'an u k'aaba'ob je'e bix u tsoolil le alfabeto'o':

- Academia Nacional de Medicina (ANM)
- América Móvil-Telcel
- Asociación Mexicana de Facultades y Escuelas de Medicina, A.C. (AMFEM)
- Asociación Mexicana de Miembros de Facultades y Escuelas de Nutrición (AMMFEN)
- Cámara Nacional de la Industria de Transformación (CANACINTRA)
- Centro Nacional de Programas Preventivos y Control de Enfermedades (CENAPRECE)
- Comisión Coordinadora de Institutos Nacionales de Salud y Hospitales de Alta
- Especialidad (CCINSHAE)
- Comisión Federal para la Protección contra Riesgos Sanitarios (COFEPRIS)
- Confederación de Cámaras Industriales de los Estados Unidos Mexicanos (CONCAMIN)
- Consejo Mexicano de la Industria de Productos de Consumo AC (CONMEXICO)
- Dirección General de Promoción de la Salud (DGPS)
- Federación Internacional de Asociaciones de Fútbol (FIFA)
- Federación Mexicana de Fútbol Asociación AC (FEMEXFUT)
- Fundación Mexicana para la Salud (FUNSALUD)
- Instituto Carlos Slim de la Salud
- Instituto de Seguridad y Servicios Sociales de los Trabajadores del Estado (ISSSTE)
- Instituto Mexicano del Seguro Social (IMSS)
- Organización Panamericana de la Salud (OPS) /Organización Mundial de la Salud (OMS)
- Organización para la Cooperación y el Desarrollo Económicos (OCDE)
- Petróleos Mexicanos (PEMEX)

- Queremos Mexicanos Activos A. C
- Red Mexicana de Municipios por la Salud (RMMS)
- Secretaría de Agricultura, Ganadería, Desarrollo Rural, Pesca y Alimentación (SAGARPA)
- Secretaría de Desarrollo Social (SEDESOL)
- Secretaría de Educación Pública (SEP)
- Secretaría del Trabajo y Previsión Social (STPS)
- Servicios de Salud de los Estados y del DF (SESAS)
- Sistema Nacional para el Desarrollo Integral de la Familia (SNDIF)
- Subsecretaría de Prevención y Promoción de la Salud (SPPS)
- Telefónica Movistar
- The World Economic Forum